

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.454>

УДК 930.253:94(4+438)«1939/1945»

Наталія КАШЕВАРОВА*

Друга світова війна очима радянських військовополонених: свідчення, зібрані Оперативним штабом Розенберга (Польща, жовтень 1944)

Основною метою історико-документальної публікації є запровадження до наукового обігу раніше невідомого історикам документу періоду Другої світової війни та нацистської окупації, складеного після опитування співробітником Оперативного штабу Розенберга радянських військовополонених, що потрапили до німецького полону у жовтні 1944 р., визначити обставини його створення, призначення, проаналізувати його достовірність та інформативність як історичного джерела, а також висвітлити перспективи наукового використання документа.

* *Кашеєварова Наталія Григорівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України; e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності, також було використано не лише загальноісторичні методи дослідження, зокрема, історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, а й спеціальні, передусім, з галузей архівознавства і джерелознавства, а також біографічний метод, методи усної історії.

Висновки. Документ було створено на території Польщі восени 1944 р. в результаті опитування радянських військовополонених під час переміщення лінії бойових дій на захід, а саме просування Червоної армії територією Білорусії, Литви і Латвії та Естонії, а опитувані належали до 18 різних підрозділів I-го, II-го і III-го Білоруських фронтів, I-го та II-го Прибалтійських фронтів. Опитування було проведено у формі інтерв'ю на тему поведінки і настроїв військовослужбовців Червоної армії на території Польщі, ставлення до польського населення тощо. Документ був призначений для використання у антирадянській пропаганді і певною мірою містить елементи суб'єктивності з огляду на його особове походження. Але при цьому ми можемо вважати його досить інформативним, а наведені у ньому окремі факти підтверджуються іншими джерелами. Серед архівних матеріалів, створених в результаті діяльності нацистських установ під час Другої світової війни та нацистської окупації, подібних документів небагато, і цей факт разом з поданими у джерелі свідченнями робить його ще більш цінним для дослідників не лише безпосередньо Другої світової війни, а й історії Польщі під час нацистської та радянської окупації, істориків військової справи, дослідників функціонування радянської каральної системи і пропаганди, настроїв в Червоній Армії тощо.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона Армія, Оперативний штаб Розенберґа, ідеологія, пропаганда, військовополонені, Польща

Із часу закінчення Другої світової війни проминуло вже 75 років, але для країн, що брали у ній участь і тим більше тих, на території яких неодноразово розгортався театр військових дій, чимало питань досі залишаються відкритими і дискусійними, навіть у руслі тривалих досліджень повсякденного життя окупації на території країн Європи, злочинів нацистського режиму, насадження націонал-соціалістичної ідеології і роботи органів пропаганди. Але з роками, особливо після розпаду СРСР, із відмовою від комуністичного традиційного заідеологізованого підходу до досліджень Другої світової війни зростає значення досліджень так званої радянської окупації країн Східної та Центральної Європи наприкінці війни, реалізації загарбницьких планів Радянського Союзу в Європі на хвилі антифашистського ру-

ху. Не втрачає своєї актуальності й пошук нових джерел, особливо у складі тих архівних комплексів, що тривалий час були закриті для дослідників або доступ до яких з певних причин був обмежений, що могли б пролити світло на нові факти, обставини окремих подій, долі окремих людей, як тих, що воювали на лінії фронту, так і тих, що залишилися в окупації або під час Другої світової війни були примусово вивезені до Західної Європи.

Тому у публікації ми пропонуємо до уваги читачів цікавий документ періоду Другої світової війни та нацистської окупації, що зберігається серед документальних матеріалів архіву Оперативного штабу Розенберга і представляє собою матеріали опитування його співробітником радянських військовополонених, що потрапили до німецького полону вже наприкінці 1944 р. на території Польщі, під час зміщення лінії Східного фронту на захід. Тривалий час цей документ не був доступний широкому загалу для ознайомлення, оскільки доступ до архівних матеріалів Оперативного штабу кілька десятиліть був обмежений, передусім через те, що Штаб діяв в період окупації країн Європи та СРСР і був тісно пов'язаний із пропагандою нацизму. Його документи навіть фігурували на Нюрнберзькому процесі у складі документальної бази звинувачення, тому що Штаб був однією з найбільших нацистських організацій, що займалася масовим переміщенням культурних цінностей з території країн походження, і це було зараховано, передусім, як завдання матеріальних збитків, хоча насправді значення культурних цінностей, перш за все, у тому, що вони є складовою культурної і духовної спадщини¹.

Оперативний штаб райхслейтера Розенберга (нім.: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) був створений влітку 1940 р. за ініціатииви Альфреда Розенберга, одного з найвищих державних і партійних керівників нацистської Німеччини, який очолював відомство у складі НСДАП під назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду загальним духовним і світоглядним навчанням

¹ Більше див.: *Kashevarova N. Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial // Укр. іст. журн. – 2020. – № 1. – С. 143–154.*

та вихованням у НСДАП» (нім.: *Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*), і був відомий також як голова Міністерства окупованих східних територій, яке перебувало на чолі цивільної німецької адміністрації на окупованій території СРСР. Спочатку Оперативний штаб мав займатися конфіскаціями культурних цінностей на території Бельгії, Нідерландів та Північної Франції, передусім тих, що визнавалися як такі, що не мали господаря, як правило, це було майно багатих єврейських родин, що емігрували, під приводом їхнього збереження. З осені 1941 р. Оперативний штаб розгорнув свою діяльність на окупованій нацистами території СРСР, де, крім бібліотечних, музейних, архівних зібрань, колекцій наукових установ і вищих навчальних закладів, він активно збирав різноманітні матеріали щодо життя у СРСР – систему державного управління, економіку, соціальну політику, науку тощо.

Внаслідок такої масштабної діяльності Оперативного штабу за п'ять років утворився великий масив документів, дві найбільші частини якого на сьогодні зберігаються у двох архівах: бл. 87 тис. аркушів – у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у м. Києві (фонди 3674 [«Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів»], 3676 [«Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»]), окремі групи матеріалів – у складі фонду 3206 [«Рейхскомісаріат України»] та колекції мікрофотокопій КМФ-8 [«Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»]], бл. 37 тис. аркушів – у Федеральному архіві Німеччини, у фондах NS 30 (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*), NS 8 (*Kanzlei Rosenberg*²) та NS 15 (*Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*). Окремі групи

² «Канцелярія Розенберга» – у цьому фонді зберігаються документи канцелярії, яка адмініструвала роботу всіх служб і структур А. Розенберга у НСДАП.

документів, значно менші за чисельністю, зберігаються у складі архівних колекцій архівів інших країн світу (всього на даний момент щонайменше у 28-ти архівосховищах). Документальний масив матеріалів Оперативного штабу є досить різноманітним за складом. Крім безпосередньо організаційно-розпорядчих документів (наказів, розпоряджень, інструкцій тощо) Управління штабу в Берліні та великих стаціонарних робочих груп Штабу, що працювали на території окупованих нацистами країн, звітних документів, донесень, службового листування, велику частину його становлять різні інформаційно-аналітичні матеріали щодо так званих «ворогів націонал-соціалізму» (як їх визначали самі нацисти) – єврейства, масонства та більшовизму. Велику частку у них складають матеріали, пов'язані з Радянським Союзом: статті на різні теми, як наукові, так і публіцистичні, бібліографії, підшивки статей у пресі тощо, що мали висвітлювати досвід побудови комуністичної моделі суспільства в різних сферах життя в СРСР, оскільки одним із найважливіших завдань Оперативного штабу на окупованій території СРСР було збирання та первинне опрацювання різноманітної інформації, що може стати, передусім, у нагоді для ведення поточної антирадянської пропаганди, а також у майбутньому – використовуватися у націонал-соціалістичному навчанні у НСДАП. Ці статті, або «розробки» – під такою назвою вони фігурують у документах Штабу – надходили до Управління штабу у Берліні, де вони були покладені в основу окремого підручного архівного зібрання одного з головних відділів – відділу «Використання» (або «Оцінювання», після реорганізації – відділ «Облік і контроль»), що займався збиранням і упорядкуванням цих матеріалів. В окремому циркулярі Управління штабу від 29 травня 1943 р. зазначалося:

«Після завершення опрацювання розробок у відділі “Облік та контроль” Управління штабу існуватиме архівне зібрання, що зробить можливим надання знання [в рамках] доповнення наявної у книгах та журналах Радянського Союзу інформації щодо реалій радянського життя та діяльності»³.

³ Bundesarchiv (далі – BArch), NS 30/155/32. В перекладі українською мовою див.: Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з

Важливе місце серед цих матеріалів посідала інформація щодо милітаризації суспільства у СРСР у 1930-х рр., підготовки Радянського Союзу до війни, планів поширення ідей революції та включення в зону його впливу інших країн, а також теми політичних репресій і державного терору у СРСР, індустріалізації, пов'язаних з нею колективізації та голодомору тощо. Тут важливе значення мали свідчення радянських громадян та їх травматичний досвід – «свідчення радянських громадян, що жили за більшовицького режиму або протистояли йому»⁴.

Загалом документи Оперативного штабу були відкриті для доступу лише з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. (у Німеччині дещо раніше – орієнтовно з другої половини 1960-х – 1970-х рр.), і давно стали об'єктом дослідження науковців різних країн. Але перше місце серед тем досліджень займає проблема переміщених культурних цінностей. Водночас питання збирання та опрацювання Оперативним штабом різноманітної інформації для проведення поточної антирадянської пропаганди досить мало перебувало у полі зору науковців, а питання про опитування його співробітниками радянських військовополонених та подальше використання нацистами отриманих свідчень взагалі практично не розглядалося⁵.

вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2: Документи. – С. 487.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 18.

⁵ Більше про діяльність Оперативного штабу, як у країнах Європи, так і на окупованій території СРСР можна прочитати у публікаціях П. К. Грімстед, У. Гартунг, Т. Себти, Л. Дубровіної, Н. Малолетової, Н. Кашеварової, Н. Гуцула та інших. Серед них, наприклад, такі: *Грімстед П.К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / за участю Г. Боряка. – Львів: Фенікс, 1992. – 119 с.; *Зинич М.С.* Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей. – М.: Изд. центр Ин-та рос. ист. РАН, 2003. – 276 с.; Картотека «Z» Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг»: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / подгот. к изд. М. А. Бойцов, Т. А. Васильева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 352 с.; *Кашеварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). – К.: Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1: Джерелознавче досліджен-

Більшість наукових співробітників Оперативного штабу були відряджені до окупованої нацистами частини СРСР не лише для перегляду і конфіскації культурних цінностей, а й з метою збирання зазначеної вище інформації, володіли російською мовою (або кількома слов'янськими мовами), і за фахом були бібліотекарями, бібліографами, архівістами, музеєзнавцями, філологами, славістами та ін. Знання російської мови також дозволяло їм особисто спілкуватися з громадянами СРСР і упорядковувати отримані свідчення. Такий спосіб отримання інформації, як опитування, активно застосовувався у роботі Оперативного штабу й обов'язково зазначався при оформленні у переліку використаних джерел, який мав бути при будь-якій подібній роботі, підготовленій при Штабі. Найчастіше опитували місцевих цивільних спеціалістів, що залишилися в окупації і були готові співпрацювати зі Штабом, наприклад, науковців з різних галузей, представників науково-технічної інтелігенції (інженерів, архітекторів, статистиків та ін.), педагогів, чиновників та багатьох інших, на предмет їхніх професійних знань і

ня. – 552 с., *Ії ж*: Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). – К.: Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2: Документи. – 992 с. *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик, публікація документів. – К., 2004. – С. 114–148; «Betr.: Sicherstellung»: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen: Ed. Temmen, 1998. – 263 s.; *Grimsted P.K.* Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Amsterdam: IISH, 2011. – 432 p.; *Eadem*: Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / [foreword by Charles Kecskeméti]. – Cambridge: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. – 749 p.; *Gutsul N.* Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944). Retrieved from: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf; *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Ed. Temmen, 2000. – 359 s; Raub und Rettung: russische Museen im Zweiten Weltkrieg / Corinna Kuhr-Korolev, Ulrike Schmiegelt-Rietig, Elena Zubkova, Wolfgang Eichwede. – Köln: Böhlau Verlag, 2019. – 383 s.

діяльності і застосування їх у різних сферах життя у СРСР, зокрема, функціонування системи державного управління, економіки та житлового господарства, науки, культури, освітньої справи тощо.

Документ, що публікується, як й інші подібні матеріали Оперативного штабу, згадується також в одному з його основних звітних документів про його роботу у 1944 р. При чому підкреслено, серед іншого, й основну мету створення подібних матеріалів, власне, і цього документу:

«[...] також важливий матеріал було зібрано у результаті численних розмов з окремими особами та опитуванням значної кількості російських військовополонених, розміщених у таборах поблизу лінії фронту. Таким чином було досягнуто якомога ширшої постановки питання щодо картини радянської дійсності»⁶.

Хоча наприкінці 1944 р. майбутня поразка Німеччини ставала очевидною, співробітники Штабу продовжували працювати у Ратіборі⁷, де на той час перебувала частина відділів Управління штабу, що переїхали з Берліну через бомбардування міста союзниками ще у другій частині 1943 р. Серед них був зазначений вище відділ «Облік та контроль», співробітники якого упорядкували архів радянських матеріалів. Останні результати їхньої роботи датовані лютим–березнем 1945 р.

Але водночас серед матеріалів Оперативного штабу таких матеріалів, а саме інтерв'ю та опитувань, представлених у вигляді завершеного і оформленого документу, збереглося небагато. Тим більше, що опитування, матеріали якого публікуються, проводилося не серед цивільного населення, а серед військових, представників противника Німеччини, на тему війни та окупації. Так, крім цього документу, нам відомий лише один подібний документ, що у повному обсязі зберігся серед документів Оперативного штабу – це матеріали опитування німець-

⁶ *Hartung U. Verschleppt und verschollen...* – S. 188. Документ в перекладі українською мовою див.: *Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)*... – Ч. 2. – С. 543–545.

⁷ *Ратібор* (нім.: Ratibor) – нині м. Рацибуж у південно-західній частині Польщі (польськ.: Racibórz).

ких військових, що знаходиться в одній архівній справі з документом, що публікується⁸. Обидва наведені документи були створені у жовтні–листопаді 1944 р. і на даний момент утворюють одну архівну справу за номером 111 першого опису фонду 3676 у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України⁹. Цей, другий, документ також є результатом колективної розмови та опитування К.-А. Паффеном німецьких військових 615-ї моторизованої санітарної роти на предмет перебування німецьких військ на території Польщі (ставлення місцевих поляків до німців та відносин між ними, радянських партизан у Польщі тощо). Крім того, у Федеральному архіві Німеччини зберігся документ про опитування радянських військовополонених, які погодилися співпрацювати. Воно проведене співробітниками Головної робочої групи «Центр» 1–3 грудня 1943 р. у пересильному таборі 240¹⁰ у Борисові неподалік Мінська. Опитали п'ятьох росіян і чотирьох поляків¹¹. Але на сьогодні матеріали цього опитування, як й, можливо, інших (припускаємо, що опитувань могло бути й більше) серед документів Оперативного штабу поки що нами не знайдені.

З метою підготовки документа, що публікується, у жовтні 1944 р. співробітник Оперативного штабу Карл-Август Паффен¹², філолог і знавець російської мови, тричі вів розмови з ра-

⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 111, арк. 46–58.

⁹ Нам відомий ще один примірник документа, що публікується, але з дещо зміненою назвою: «Свідчення військовополонених – донесення К.-А. Паффена», датований 1944 р., що зберігається у Федеральному архіві в Берліні, у фонді NS 15, у справі 434. Цей фонд складається з документів служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (нім.: *der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*), тобто А. Розенберга, яка була тісно пов'язана з Оперативним штабом, і якій останній постачав різноманітні матеріали з території СРСР.

¹⁰ Dulag 240, скороч. від німецького «Durchgangslager».

¹¹ BArch, NS 30/33/278–279.

¹² *Карл-Август Паффен* (Karl-August Paffen) (1887–1965) – німецький лінгвіст, славіст, знавець російської мови. Під час Другої світової війни – співробітник Оперативного штабу Розенберга, у 1942–1943 рр. пра-

дянськими військовополоненими, з якими йому випала нагода поспілкуватися на території Польщі. Він опитав 31-го військовополоненого, що потрапили у полон між 29 вересня та 13 жовтня 1944 р., які мали звання від старшого лейтенанта до рядового.

Шість осіб перебували у до збірно-пересильному пункті № 6. Вони були поранені, тому їх залишили у місці здійснення опитування в той час як пункт було переміщено разом з лінією фронту, 25 осіб належали до робочої команди з військовополонених цього ж пункту. При цьому наведено дані кожного полоненого: прізвище, ім'я, по батькові, вік, національність, місце походження, звання, професія. На жаль, нам не вдалося встановити точне місце здійснення опитування. Місто Ратібор, зазначене на титульному аркуші роботи, було розташоване у південно-західній частині Польщі і означає лише місце укладання роботи, де її місяць потому було упорядковано, надруковано та зареєстровано як розробку Оперативного штабу Розенберга. Про це свідчить наданий роботі тематичний шифр з номером і рецензія співробітника Штабу від 15 січня 1945 р., додана до тексту. Але зміст документа свідчить на користь того, що розмова інтерв'юера з полоненими відбувалася на території Польщі. Як нам вдалося встановити, більшість цих радянських військових потрапила до полону на території Латвії та Литви, і утримувалася вже на території Польщі, недалеко від лінії фронту. Хоча в якому саме підпункті збірно-пересильного пункту № 6, що не був стаціонарним (його частини або підпункти знаходилися в різних районах поблизу лінії фронту) вони перебу-

цював на окупованій нацистами території СРСР у складі Головної робочої групи «Україна», передусім у Дніпропетровську та Кривому Розі. Займався опрацюванням літератури та різних матеріалів з тематики більшовизму, редагуванням. Після 1944 р. перебував у складі різних частин Оперативного штабу, що відступали до Західної Європи, зокрема зондеркоманди «Схід», утвореної з залишків головних робочих груп Оперативного штабу, що працювали на території СРСР. Після їх розпуску був задіяний над опрацюванням різних матеріалів Оперативного штабу у Ратіборі. Із кінця 1944 р. також був зв'язковим при Вермахті. Відомий, передусім, як автор великого німецько-російського фразеологічного словника, який витримав понад 20 перевидань (з 1966 р. по 1988 р.), кількох підручників і книг з граматики російської мови, а також спеціалізованих російсько-німецьких словників.

вали – нам не вдалося встановити через нестачу даних у документі. Як і точне місцезнаходження лазарету у Польщі, у якому перебували шість поранених військових. Але відомо, що всі опитані радянські військовополонені належали до 18-ти різних військових підрозділів, а саме шість осіб – до 784-го зенітного артилерійського полку, п'ять осіб – до 1413-го зенітного артилерійського полку, три особи – до 1218-го зенітного артилерійського полку, по дві особи – до 278-го та 1215-го полків¹³, по одній особі – до 117-го окремого полку повітряної розвідки, 218-го артилерійського полку, 248-го, 258-го, 364-го, 454-го, 478-го, 572-го, 746-го, 1224-го, до 778-го резервного піхотного полку¹⁴, 879-го та однієї не зазначеної у документі штрафної роти (ідентифікована нами як 150 окрема армійська штрафна рота 5-ї загальновійськової армії III-го Білоруського фронту)¹⁵. Більшість з них перебувала у складі кількох фронтів, передусім, I, II і III Білоруських фронтів та I і II Прибалтійських фронтів і, відповідно, брала участь у кількох операціях Червоної Армії, наприклад, у Білоруській наступальній операції, Ризькій та Мемельській операціях у складі стратегічної Прибалтійської операції.

Всі військовополонені були молодого або середнього віку – від 20 до 39 років, походили з різних міст і населених пунктів СРСР (за місцем народження і місцем призову), зокрема, таких: Москва і Московська область, Ленінград, Тула і Тульська область, Курськ, Калінінська, Воронежська, Іванівська, Тамбовська області, з сіл Татарстану та Башкирії, Горно-Бадахшанської автономної області. Серед полонених були також мешканці Харківської та Чернігівської областей України, тогочасного міста Артемівськ Сталінської області, незазначеного села з-під Нового Бугу Миколаївської області, хоча лише двоє з цих чотирьох осіб ідентифікували себе як «українців», двоє інших вказали, що вони «росіяни». За професійним складом серед них були не лише професійні військові, а й інженери, вчителі, бухгалтери,

¹³ Точна структурна приналежність цих полків нами не ідентифікована.

¹⁴ Так само.

¹⁵ Детальніше щодо полків та їхнього підпорядкування див. далі у коментарях до українського перекладу.

слюсарі, агрономи тощо, а також некваліфіковані робітники. Нам додатково вдалося знайти точні відомості щодо трьох осіб (офіцерського складу), але, на жаль, інформації щодо більшості рядових не вдалося знайти у загальнодоступних базах, лише окремі відомості, які у цій публікації не наводяться.

Опитування відбувалося у формі розмови і записування відповідей з коментарями та поясненнями К.-А. Паффена. Розмова відбувалася російською мовою, документ, представлений у цій публікації, був надрукований на друкарській машинці німецькою мовою можливо через місяць після розмови. Переклад німецькою зроблений самим К.-А. Паффеном. І хоча певною мірою це вторинна передача інформації, й існує певна ймовірність її викривлення, у нас немає підстав вбачати можливе змістовне спотворення чи викривлення внаслідок перекладу. Оскільки К.-А. Паффен був лінгвістом, знавцем російської мови, а наведена пряма мова опитуваних і його примітки у тексті свідчать про високий рівень розуміння і володіння мовою.

Після редакційно-технічного опрацювання (редагування, машинописний набір тощо) документ було надруковано у п'яти примірниках. Оригінал і два примірники були призначені для Головного відділу I Управління Оперативного штабу та Головного відділу II, які станом на кінець 1944 р. перебували і працювали у Ратіборі. У першу чергу, цей матеріал був призначений для зазначеного Головного відділу I (колишній вищезгаданий відділ «Оцінювання», або «Використання»), що й у 1944 р. – на початку 1945 р. і надалі займався збиранням та оцінкою різноманітних матеріалів інформаційного та агітаційно-пропагандистського змісту, пов'язаних з СРСР, упорядковував архів таких робіт, а також аналізував можливості їхнього подальшого використання, передусім надавав інформацію з цих донесень для державних органів Третього райху та різних нацистських структур, як на території нацистської Німеччини, так і поза нею. Текст друкується за оригіналом, призначеним для Головного відділу I Управління штабу.

Документ за характером є пропагандистським, він був призначений як для подальшого використання інформації про ставлення місцевого населення вздовж лінії фронту до воюю-

чих сторін, так і у пропаганді проти Радянського Союзу шляхом висвітлення поведження частин Червоної Армії у Польщі з місцевим населенням та офіційного підґрунтя для такої поведінки (накази та розпорядження командування), а також діяльності окремих загонів НКВС у Польщі (як і загалом ставлення самих опитуваних до НКВС та їхнього особистого досвіду), ставлення радянських військових до місцевого населення, передусім, щодо примусового військового призову поляків та репресивного поведження з тими, хто ухилився від призову або з членами їхніх родин, експропріації матеріальних ресурсів у місцевого населення, панування у сільській місцевості голоду та злиднів, а також, відповідно, щодо настроїв, що панували серед поляків та серед рядових Червоної Армії. Окреме місце у документі посіла інформація про діяльність радянських партизанських угруповань на західній території Польщі та вздовж її західного кордону.

Зважаючи на особовий характер джерела, можемо припустити певний рівень його суб'єктивності. Також загалом залишається відкритим, наприклад, питання про достовірність особових даних, наданих самими військовополоненими, точне місце проведення опитування та ідентифікації робочої команди, до якої входили опитувані, а також щодо місцезнаходження підpunkту вже згаданого збірно-пересильного пункту № 6. Але водночас правдивість наданої особової інформації щодо тих опитаних осіб, яких нам вдалося відшукати у загальнодоступних базах даних, найбільш повних на даний момент, серед яких, наприклад, банк даних «Меморіал», база даних (з фотографіями) музейного комплексу «Дорога пам'яті», ресурси «Пам'ять народу» та «Подвиг народу» та ін. підтверджується джерелами, представленими у них в оцифрованому вигляді. Але разом з тим, незважаючи на те, що документ за своїм змістом певною мірою містить елементи суб'єктивності з огляду на особове походження джерела, ми можемо вважати його досить інформативним, передусім щодо деталей перебування Червоної армії на території Польщі і поведження з місцевим населенням, обставин примусового військового призову, продовольчої ситуації тощо. До того ж, серед архівних матеріалів, створених у ре-

зультаті діяльності нацистських установ під час Другої світової війни та окупації, подібних документів небагато. Сподіваємося, що ця обставина разом з наведеними у документі фактами робить його ще більш цінним для дослідників не лише безпосередньо Другої світової війни, а й історії Польщі під час нацистської та радянської окупації, істориків військової справи, дослідників функціонування каральної радянської системи, внутрішньої ситуації і настроїв в Червоній Армії тощо, і завдяки оприлюдненню документ займе належне місце у джерельній базі історії Другої світової війни.

Переклад документа¹⁶

Оперативний штаб
райхсляйтера Розенберга Ратібор, 23.11.44
для окупованих територій Мі¹⁷ № : 65
Головна робоча група «Центр»
[на стадії ліквідації] шифр документу 620/70¹⁸

Оригінал – до Управління штабу, Головного відділу I, Ратібор

1. Копія – до Управління штабу, Головного відділу I, Ратібор
2. Копія – до Управління штабу, Головного відділу II, Берлін
3. Копія – до Управління штабу, Головного відділу I, Ратібор
4. Копія – до зондеркоманди «Схід», Фрауенберг
5. Копія – до ГРГ «Центр» [на стадії ліквідації]

Свідчення військовополонених збірному пункту для
полонених № 6 та робочої команди військовополонених

Укладач: оберайнзацфюрер¹⁹ Паффен
Джерела: пряме опитування 17-го, 20-го та
25-го жовтня 1944 р.

¹⁶ Переклад з німецької мови та коментарі Н. Г. Кашеварової.

¹⁷ Ймовірно, «Повідомлення» від нім. Mitteilung.

¹⁸ Приписано олівцем. Тут і далі – тематичний шифр роботи у архіві розробок при Управлінні Оперативного штабу Розенберга.

¹⁹ Оберайнзацфюрер (нім.: Obereinsatzführer) – одне з керівних службових звань співробітників Оперативного штабу, що відповідали офіцерсь-

Машинописний набір: айнзацхельферін²⁰ Петерсдорф

Сторінки: 43

Керівник Головної робочої групи «Центр»
[на стадії ліквідації]

[підпис]
(Ланґкопф)

[печатка Оперативного
штабу Розенберга]

штабсайнзацфюрер

Зміст:

	Сторінки
I. Совети у Польщі	6
II. Червона Армія	26
1. Моральний дух військ	26
2. Чи були вже оголошені будь-які накази про те, як слід ставитися до німецького цивільного населення? ²¹	27
3. Політичне забезпечення та жорстка пропаганда	28
4. Масовий вступ до партії як засіб для зміцнення бойового духу	29
5. Антисемітизм у Червоній Армії	32
6. Ляльковий театр у Червоній Армії	33
III. Радянські партизани	35
IV. Релігія у Радянській Росії	38

ким званням. Звання були запроваджені, оскільки Оперативний штаб працював на окупованих нацистами територіях та мав право працювати у прифронтовій зоні у контакті з Вермахтом. Тому формально Оперативний штаб мав своєрідний «напіввійськовий статус», хоча сам він був створений як самостійна структура при службі Уповноваженого фюрера у справі нагляду загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП.

²⁰ Нім. «Einsatzhelfer/in» – службове звання для допоміжних (технічних) співробітників та співробітниць Оперативного штабу (секретарів та секретарок, стенографістів і стенографісток, перекладачів та ін.)

²¹ Знак питання у тексті.

Свідчення військовополонених збірною пункту для
полонених № 6 та робочої команди військовополонених
(17-те, 20-те та 25-те жовтня 1944)

Попереднє зауваження:

Наступ Червоної Армії у Східній Пруссії, що розпочався 15 жовтня, призвів до переміщень збірно-пересильних пунктів для військовополонених у кожному районі, так що робота того, хто нижче підписався²², була значно ускладнена та частково неможлива. До збірного пункту № 8 той, хто нижче підписався, потрапив тоді, коли він вже почав переміщення. У збірному пункті для військовополонених № 6 можна було допитати лише поранених (військовополонені № № 1–6), яких мають вивезти останніми. Військовополонені № № 7–31 належать до новоствореної робочої команди. Питання щодо релігії та лялькового театру у Червоній Армії поставлені за окремим побажанням²³.

Перелік опитаних військовополонених²⁴:

- 1) старший лейтенант Пучков Олександр Никифорович²⁵, 32 роки, росіянин з Алма-Ати (Казахська Радянська Республіка),

²² Прийнята у німецькому діловодстві форма, йдеться про автора документа.

²³ Тут і на початку розділу IV йдеться про окремий запит окремих структур Альфреда Розенберга та інших німецьких установ щодо подібної інформації, оскільки, як вже зазначалося, Оперативний штаб одним із своїх завдань вбачав забезпечення інших структур інформацією, або придатною для оперативного використання у війні, або цінною для досліджень ворога, у даному випадку – СРСР.

²⁴ Тут і далі щодо особових даних осіб, щодо яких нами подано інформацію, див: банк даних «Меморіал» за адресою: <https://obd-memorial.ru/>; базу даних (з фотографіями) музейного комплексу «Дорога пам'яті» за адресою: <https://1418museum.ru/>; ресурси «Пам'ять народу» за адресою: <https://pamyat-naroda.ru/>; «Подвиг народу» (проект Міністерства оборони Російської Федерації) за адресою: <http://podvignaroda.ru>. Водночас пошук у базі даних Центру документації Об'єднання «Саксонські меморіали» за адресою: <https://ru.stsg.de/cms/node/11118> не дав результатів.

²⁵ Пучков Олександр Никифорович (30/31.05.1912–?) народився у Пермі, призначений Алма-Атинським РВК (Казахська РСР) у 1932 р. Старший лейтенант 248-го гвардійського стрілецького полку 83 дивізії 8-го гвар-

- 248-й піхотний²⁶ полк²⁷, до 18 серпня 1944 р. перебував при військовій інтендантурі, до полону потрапив 9.10.44;
- 2) старший лейтенант, пілот Зубков Олексій Єфимович²⁸, 24 роки, росіянин з Московської області, 117-й окремий полк повітряної розвідки, призваний на початку 1939 року, підбитий 13.10.44, професії не має;
- 3) лейтенант Тринкін Василь Васильович²⁹, 31 рік, росіянин з Москви, був звільнений від служби до 9.7.44, окрема штраф-на рота, до полону потрапив 9.10.44, інженер-технолог;

дійського стрілецького корпусу 11-ї гвардійської армії 3-го Білоруського фронту. Потрапив у полон 9 жовтня 1944 р., вважався загиблим і похованим у братській могилі на території Литви.

²⁶ Тут і далі у перекладі позначення «піхотний» – так у документі.

²⁷ Тут і далі – 248-й гвардійський стрілецький полк 83-ї стрілецької дивізії, 8-го гвардійського стрілецького корпусу 11-ї гвардійської армії 3-го Білоруського фронту.

²⁸ *Зубков Олексій Єфремович* (19.03.1920–?) станом на жовтень 1944 р. – старший лейтенант, штурман ескадрильї 117 окремого коригувально-розвідувального авіаційного полку 1-ї повітряної армії 3-го Білоруського фронту, помічник командира артилерійського полку по військово-повітряним силам. Народився у с. Нове (Нова) Волоколамського р-ну Московської обл., кандидат у члени ВКП(б), закінчив військову службу 14 жовтня 1975 р. у званні полковника. 13 жовтня 1944 р. не повернувся з виконання бойового завдання з коригування артилерійського вогню на території, зайнятій противником, під час боїв за населений пункт Ширвіндт на східній межі Східної Пруссії (нині – пос. Кутузово Краснознаменського р-ну Калінінградської обл.), потрапив у полон, був звільнений. 27 лютого 1943 р. був нагороджений орденом «Червона Зірка» (як льотчик-спостерігач 32-ї окремої коригувальної ескадрильї Західного фронту), 15 серпня 1944 р. – орденом Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни першого ступеню (як льотчик-спостерігач 32-ї окремої коригувальної авіаційної ескадрильї 7-го гвардійського окремого розвідувального артилерійського дивізіону 1-ї повітряної армії 3-го Білоруського фронту). Інформація щодо призову різниться: сам О. Зубков вказав 1939 р., у документах БД «Меморіал» – дві дати: 15 листопада 1939 р. та 15 червня 1941 р. Мав такі медалі: «За оборону Сталінграда», «За взяття Кенігсберга», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За перемогу над Японією».

²⁹ *Тринкін Василь Васильович* (1913–[1995]) – рядовий 150 окремої армійської штрафної роти 5-ї армії. Народився у м. Орел Орловської обл., призваний у м. Москва (Октябрський РВК, Октябрський р-он), вперше

- 4) лейтенант [Єсенін] Іван Олександрович, 26 років, росіянин з Максатіхи (Калінінська область³⁰), призваний у серпні 1941, 1413-й піхотний полк³¹, до полону потрапив 7.10.44, професії не має;
- 5) лейтенант Яковлев Олексій Іванович, 30 років, росіянин з села під Читою, призваний у вересні 1942, 1413-й піхотний полк, до полону потрапив 7.10.44, агроном;
- 6) лейтенант Гаршин Іван Трофимович, 28 років, росіянин з Таранівки (Харківська область), призваний у серпні 1942, 218-й піхотний полк³², до полону потрапив 8.10.44, вчитель;
- 7) рядовий Андрюшин Тимофій Олександрович, 32 роки, росіянин з Тули, призваний у серпні 1941, 278-й піхотний полк, потрапив до полону 9.10.44, слюсар;
- 8) старший сержант Волков Фома Андрійович, 32 роки, росіянин з села під Хорогом (Горно-Бадахшанська автономна область), призваний у лютому 1943, 778-й резервний піхотний полк³³, до полону потрапив 8.10.44, бухгалтер;
- 9) старший сержант [Тошяк] Іван Іванович, 33 роки, росіянин з Сімферополя, призваний у грудні 1941, 1413-й піхотний полк, до полону потрапив 7.10.44, тракторист;
- 10) рядовий Берьозин Тимофій Олександрович, 39 років, росіянин з села під Кохмою (Іванівська область), призваний у лютому 1942, 1215-й піхотний полк, до полону потрапив 6.10.44, завідувач складу;

був призваний у 1942 р., але дані в базах дещо різняться. Зник 9(10) жовтня 1944 р., вважався загиблим, у документах помилково зберіглося ймовірне місце поховання у братській могилі на території Литви. 8 серпня 1967 р. отримав орден Вітчизняної війни II ступеня у званні старшини, 6 листопада 1985 р. – орден Вітчизняної війни I ступеня.

³⁰ Нині Тверська область.

³¹ Тут і далі – 1413-й зенітний артилерійський полк 32-ї зенітної артилерійської дивізії Ленінградського фронту.

³² Тут і далі – 218-й стрілецький полк 77-ї гвардійської стрілецької дивізії 25-го стрілецького корпусу 69-ї армії I-го Білоруського фронту.

³³ Точно не ідентифіковано. Ймовірно, йдеться про 778-й стрілецький полк 247-ї стрілецької дивізії 61-го стрілецького корпусу 69-ї армії I-го Білоруського фронту.

- 11) лейтенант Бедняк Єфим Васильович, 27 років, росіянин з Журавки (Воронезька область), призваний у грудні 1941, 1215-й піхотний полк, потрапив 29.9.[44], інженер-будівельник;
- 12) старший сержант Смірнов Микола Миколайович, 38 років, росіянин з села під Казанню, призваний у серпні 1941, 258-й піхотний полк³⁴, до полону потрапив 9.10.44, механік;
- 13) рядовий Перебаскін Андрій Іванович, 37 років, українець з Харківської області, призваний у вересні 1941, 364-й піхотний полк³⁵, до полону потрапив 2.10.44, колгоспний робітник;
- 14) рядовий Богумов Олександр Олександрович, 29 років, росіянин з Моршанська (Тамбовська область), призваний у жовтні 1941, 278-й піхотний полк, до полону потрапив 9.10.44, кухар;
- 15) рядовий [Нємьянін] Іван Тимофійович, 33 роки, росіянин з Воронежа, призваний у серпні 1943 р. (мав бронь), 1224-й піхотний полк³⁶, до полону потрапив 6.10.44, інженер;
- 16) рядовий [Дезіров] Фома Олександрович, 34 роки, росіянин з Курська, призваний у вересні 1942, 478-й піхотний полк³⁷, до полону потрапив 2.10.44, інженер-будівельник;
- 17) лейтенант Краснов Максим Іванович, 37 років, росіянин з Ленінграда, призваний у жовтні 1942 р., 1218-й піхотний полк³⁸, до полону потрапив 9.10.44, вчитель;
- 18) ефрейтор [Будрьов] Осип Осипович, 29 років, росіянин із села під Брянськом, призваний у вересні 1941, 784-й піхотний полк³⁹, до полону потрапив 8.10.44, колгоспний робітник;

³⁴ 258-й гвардійський стрілецький полк 56-ї гвардійської стрілецької дивізії 19-го гвардійського стрілецького корпусу 10-ї гвардійської армії II Прибалтійського фронту.

³⁵ 364-й стрілецький полк 139-ї стрілецької дивізії 70-го стрілецького корпусу 49-ї армії II-го Білоруського фронту.

³⁶ 1224-й гаубичний артилерійський полк 2-ї гвардійської армії I-го Прибалтійського фронту.

³⁷ Ймовірно, 478-й гвардійський полк 320-ї стрілецької дивізії 37-го стрілецького корпусу 46-ї армії II Українського фронту.

³⁸ Тут і далі – 1218-й зенітний артилерійський полк 13-ї зенітної артилерійської дивізії 8-ї армії I-го Білоруського фронту.

³⁹ Ймовірно, тут і далі – 784-й зенітний артилерійський полк 3-го корпусу протиповітряної оборони Північного фронту протиповітряної оборони.

- 19) рядовий Герушин Іван Фомич, 29 років, росіянин з Калуги, призваний у серпні 1941, 784-й піхотний полк, до полону потрапив 8.10.44, [бригадир];
- 20) рядовий Андреев Андрій Олександрович, 31 рік, росіянин з Тули, призваний у грудні 1941, 1218-й піхотний полк, до полону потрапив 9.10.[44], токарь;
- 21) рядовий Макаров Осип Олександрович, 38 років, росіянин із села під Самарою, призваний у лютому 1942, 1218-й піхотний полк, до полону потрапив 9.10.[44], тракторист;
- 22) рядовий Пухлі[й] Іван Олексійович, 27 років, українець, із села під Новим Бугом, призваний у березні 1943 (мав бронь), 879-й артилерійський полк⁴⁰, до полону потрапив 30.9.44, слюсар;
- 23) рядовий Стасевич Олексій Михайлович, 38 років, росіянин з Артемівська, призваний у лютому 1942, 746-й піхотний полк⁴¹, до полону потрапив 2.10.44, механік;
- 24) Рядовий Якута Сергій Іванович, 37 років, росіянин з м. Кіріши (Ленінградська область), призваний у березні 1942, 784-й піхотний полк, до полону потрапив 2.10.1944, робітник;
- 25) рядовий Єрмолей Єфим Єфимович, 34 роки, росіянин із села під Уфою, призваний у лютому 1942, 784-й піхотний полк, до полону потрапив 2.10.[1944], агроном;
- 26) рядовий Анютін Іван Миколайович, 38 років, росіянин із села під Вологдою, призваний у березні 1942, 784-й піхотний полк, до полону потрапив 2.10.1944, колгоспний робітник;
- 27) рядовий Брузев Андрій Осипович, 24 роки, росіянин із села під Тамбовом, призваний у квітні 1942, 454-й піхотний полк⁴², до полону потрапив 7.10.[1944], колгоспний робітник;
- 28) лейтенант Мельник Олександр Іванович, 37 років, росіянин з Москви, призваний у червні 1941, 572-й піхотний полк⁴³, до полону потрапив 4.10.1944, вчитель;

⁴⁰ 879-й стрілецький полк 158-ї стрілецької дивізії 43-ї ударної армії (з жовтня 1944 р. – 4 ударна армія), І-го Прибалтійського фронту.

⁴¹ Ймовірно, 746-й зенітний артилерійський полк 1-го корпусу протиповітряної оборони Північного фронту протиповітряної оборони.

⁴² 454-й стрілецький полк 100-ї стрілецької дивізії 106-го стрілецького корпусу 60-ї армії І-го Українського фронту.

⁴³ 572-й стрілецький полк 100-ї стрілецької дивізії 106-го стрілецького корпусу 60-ї армії І-го Українського фронту.

- 29) рядовий Катаєв Олександр Андрійович, 32 роки, росіянин з Єфремова (Тульська область), призваний у жовтні 1941, 784-й піхотний полк, до полону потрапив 2.10.[1944], робітник;
- 30) рядовий Орлов Юрій Олексійович, 20 років, росіянин із села під Черніговом, призваний у січні 1942, 1413-й піхотний полк, до полону потрапив 9.10.[19]44, колгоспний робітник;
- 31) рядовий Сібіряк Микола Миколайович, 38 років, росіянин із села під Рибінськом, призваний у березні 1942, 1413-й піхотний полк, до полону потрапив 9.10.[19]44, колгоспний робітник.

[підпис]
Паффен,
оберайнзацфюрер

І. Совети у Польщі

- 1) Чи правда те, що частини Червоної Армії, що входили до Польщі, мали наказ особливо тактовно поводитися з польським населенням?

Військовополонений № 16: Вірно. Подібний наказ нам було зачитано. *Всі полонені офіцери (2, 3, 4, 5, 6, 11, 17, 28) підтвердили це висловлювання*⁴⁴.

- 2) Від кого виходив наказ?

Військовополонений № 4: «Це був армійський приказ». *Те ж саме сказав військовополонений 17; інші про це точно не знають.*

- 3) Приказ якось був обґрунтований?

Військовополонений № 1: «Так, його було обґрунтовано тим, що поляки заслуговують на особливе ставлення тому, що вони зазнали поганого поводження з боку німців» (*підтверджено іншими*).

⁴⁴ Тут і далі курсивом нами подано примітки інтерв'юера у тексті, щоб полегшити сприйняття змісту.

4) Чи можна стверджувати те ж саме щодо інших народів, українців, білорусів та інших?

Військовополонений № 1: Хто ж скаже ворогу, що він добре поводитьсь з населенням?

Військовополонений № 3: Говорять, що німці особливо погано поводитися з поляками.

Військовополонений № 5: З боку білорусів нам не кажуть, що німці погано з ними поводитися. Вони були заодно з німцями і тому їх називають зрадниками (*багато подібних висловлювань*).

Військовополонений № 11: З українцями також поводитися погано. Розповідають, що у багатій Україні серед населення панував голод, коли там були німці.

Військовополонений № 17: Гарне поводження чи погане – завжди буде реалізуватися політика, яка потрібна прямо зараз. Радянська держава ніколи не буде дружньою до народу, що був під чужим впливом. Українці зазнавали поганого поводження з боку німців. Тому їх годували пряниками?⁴⁵ Я ще ніде не бачив стільки повішених і вбитих, як в Україні. І крім того, їх масово заганяли на Донбас.

Інтерв'юер⁴⁶: Чим було мотивоване таке поводження?

Військовополонений № 17: Також казали, що вони заодно з німцями.

5) До польського населення згідно наказу ставилися з особливою обережністю?

Військовополонений № 17: Я не вірю у щирість цього наказу. Його було виконано, а солдати, які порушили наказ, були покарані.

Інтерв'юер: Ви можете назвати мені такі випадки?

Військовополонений № 17: Двоє чоловіків з моєї роти відправилися до штрафного батальйону, тому що вони займалися пограбуваннями.

⁴⁵ Тут йдеться про частину образного виразу «управляти за допомогою батога й пряника».

⁴⁶ Тут і далі «інтерв'юер» – сам К.-А. Паффен, так він позначив себе у тексті.

Інтерв'юер: Крім цього, Ви нічого не знаєте?

Військовополонений № 17: Все ж таки я чув про багато випадків, навіть про розстріли, але я нічого не можу сказати з приводу цього, оскільки я не знаю нічого конкретного.

Інтерв'юер: І що було далі?

Військовополонений № 17: Потім настало те, на що ми всі очікували. У нас стріляли, а після настала зачистка.

Інтерв'юер: Чому Ви говорите: «Ми всі на це очікували?»

Військовополонений [№ 17]: Хто ж не знає поляків? Чи був колись в історії мир між Польщею та Росією, не кажучи вже про радянську Росію? Поляки – непримиренні вороги і фанатичні націоналісти.

Інтерв'юер: Тобто Ви вважаєте, що це був лише жест?

Військовополонений № 17: Дуже вірно, лише жест, тільки щоб сказати закордону та особливо нашим любим союзникам (*союзничкам!*⁴⁷): «Дивіться, з якими добрими намірами ми увійшли до Польщі, і цей жест можна було собі дозволити тому, що точно знали, що поляки самі кинули б виклик іншій поведінці.

Військовополонений № 1: Наказ виконувався точно. Всі, хто щось вчинив, суворо каралися.

Інтерв'юер: Ви можете назвати такі випадки?

Військовополонений № 1: У нашому батальйоні одного чоловіка засудили до смерті тому, що він із застосуванням насилля потрапив до одного будинку і там викрав коштовності. Це єдиний випадок, який я знаю.

Інтерв'юер: Приказ суворо виконувався і самим останнім часом?

Військовополонений № 1: Саме так.

Інтерв'юер: Таким чином, у Польщі все пройшло спокійно, і Червона армія змогла спокійно окупувати країну, звісно, не рахуючи боїв на фронті.

Військовополонений № 1: Так не можна сказати. Доходило до зіткнень з польськими бандами, з націоналістами.

Інтерв'юер: Це були окремі випадки чи це відбувалося частіше?

⁴⁷ Так у тексті, слово «союзничкам» вказане російською мовою – транслітероване К.-А. Паффеном латиницею, ймовірно, щоб підкреслити іронічний тон слів військовополоненого.

Військовополонений № 1: Це відбувалося дуже часто, також й останнім часом, коли я ще був у підрозділі, неодноразово чув про бої з польськими бандами.

Інтерв'юер: Польське цивільне населення також брало участь у цих зіткненнях?

Військовополонений № 1: Це також бувало, бували й обстріли військ у населених пунктах.

Інтерв'юер: Що робили у таких випадках?

Військовополонений № 1: Місцевість зачищали.

Інтерв'юер: Отже, примушували чинити репресії?

Військовополонений № 1: Звісно, кожна ворожа армія поводитися б так само.

Військовополонений № 3: Вочевидь, дотримувалися наказу, але дії польського населення стали причиною нових заходів.

Інтерв'юер: Яким чином?

Військовополонений № 3: Населення погано поводитися з нами. Накази військової адміністрації бойкотувалися, відбувалися саботажі і навіть розстріли окремих солдат і підрозділів.

Інтерв'юер: Ви вірили, що польське населення ставилося б привітно?

Військовополонений № 3: Якщо чесно, то ні, тому що з давніх пір існують гострі протиріччя між росіянами і поляками. Ми ще ніколи не знаходили спільної мови.

Інтерв'юер: Ви вірите, що у вас про це не знали?

Військовополонений № 3: *(затримується з відповіддю)*: Знали чи не знали, ми у будь-якому випадку прийшли з гарними намірами. *(Здається, що цей військовополонений, що говорить дуже обережно, не впевнений у своїх словах)*.

Військовополонений № 6: Ми вели себе з поляками дуже пристойно. Але також доходило до сутичок при мобілізації. Багато поляків намагалися уникнути військового обов'язку. З нами також воювали польські націоналісти, які порушували постачання та чинили диверсії.

Інтерв'юер: І тому ви чинили репресії проти населення?

Військовополонений № 6: До цього нас змушували.

Свідчення інших військовополонених звучать в такому ж ключі та не дають нічого нового.

б) Вам довелося пережити зіткнення з польськими бандами?

Військовополонений № 11: Одного разу вночі під час виходу з лісу нас обстріляли і через це було багато загиблих і багато поранених. Було дуже темно, ми могли лише кинутися в ліс, нічого не бачачи. Підрозділ, який йшов за нами, зайшов до лісу. Але я не знаю, чи це напали поляки тому, що ми забрали мертвих та поранених і пішли далі.

Інтерв'юер: Коли це було?

Військовополонений № 11: Це мало б бути десь у середині серпня.

Військовополонений № 6: Біля м. Седльце у нас було важке зіткнення з польськими націоналістами. Поляки напали на залізничний ешелон і пограбували, конвой був убитий. Для переслідування банди було послано дві роти. Нам вдалося їх наздогнати. Але вони мали гарну позицію та завдали нам великих втрат. Нарешті підрозділ зміг їх обійти та атакувати з тилу. Майже всіх їх було вбито, лише залишки врятувалися в селі. Коли ми вступили до села, нас обстрілювали з будинків. Після чого ми оточили село та підпалили.

Інтерв'юер: що сталося з мешканцями?

Військовополонений № 6: Наші солдати були розлючені. Вони знищували все, що було у них на шляху.

Інтерв'юер: Також жінок і дітей?

Військовополонений № 6: Ну так, також жінок і дітей.

Військовополонений № 17: Я побував у багатьох зіткненнях з польськими націоналістами. Війна є війна, і я розумію, що з ними воюють жорстоко, так само як і ми боремося з українськими націоналістами, тому що вони створюють серйозну небезпеку у тилу. Але не було потреби підпалювати села та вбивати всіх мешканців, як неодноразово траплялося в областях, через які ми проходили. Гасло звучить так: «Геть польське кодрло!». І не питалося, це були чоловіки чи жінки і діти. Якщо із села тікали чоловіки, щоб уникнути військової повинності, то село спалювали як покарання. Наказ виголошував: «Всіх мешканців брати в полон та вивозити». Але такого у мене не було жодного разу. Все зводилося до якихось сутичок, жінки чинили опір, здіймали галас і кидалися, і тоді вже йшла різня.

Інтерв'юер: Ви можете пригадати назви сіл, де це сталося?

Військовополонений № 17: Назв сіл я не знаю. Входили до села і не знали, як воно зветься. Це було в районі Бяле, після цього ми пройшли через Бяле.

Військовополонені № 1 та № 3 *відповіли на питання № 6 так: «Я про це нічого не знаю».*

Військовополонений № 10 *повідомив про напад польських націоналістів на обоз постачання, який підвозив амуніцію та зброю. Весь супровід був убитий, зброя та амуніція потрапили до рук націоналістів.*

Військовополонений № 18 *розповів, що його частина наприкінці вересня переправлялася залізницею з Тересполья до Луківа. На цьому шляху (бл. 100 км) вночі у трьох різних місцях були підірвані рейки, а у Лукові частини висадилися тому, що, судячи з усього, локомотив вийшов з ладу. Це повідомлення підтвердив військовополонений № 19, який належав до тієї ж самої частини.*

Військовополонений № 15 *також повідомив про напад на обоз постачання, де, правда, націоналісти не здобули значного успіху. Банду вдалося оточити і знищити.*

Військовополонений № 16: Польські банди в будь-який спосіб підтримуються населенням. Товариш розповів мені, що вони увійшли в одне село. Їм здалося підозрілим, що в той самий час група дітей вибігла з села та зникла у лісі. Вночі на вартових напали. Підозра одразу впала на дітей.

Інтерв'юер: Чи знаєте Ви, чи були застосовані репресії?

Військовополонений № 16: Цього я не знаю.

Інші полонені не зазнавали сутичок з поляками. Хоча чули про них.

7) Червоноармійці були схильні до жорстокостей чи їх підбурювали?

Військовополонений № 17: Це залежить від командира. Російська людина добродушна та сама не завдасть шкоди. Якщо командир розсудливий та спокійний, то ніколи не дійде до безчинств. Але Ви можете уявити, як це. Солдати почуваються у небезпеці, і коли командир також втрачає голову та кри-

чить: «Починайте, хлопці!» – і тоді солдати перетворюються на диких тварин та вбивають все.

Військовополонений № 6: Командир нашого батальйону не дозволяв жорстокості. Це знали всі, і тому нічого подібного не було. Негідники є всюди, але суворістю їх тримали в підпорядкуванні.

Військовополонений № 10: Товаришами нелегко керувати. Якщо той, хто ними керує, гарний, то вони також добрі, якщо він поганий, то вони його наслідують. У нас був парторг, на прізвище Євсєєв, який кричав при будь-якій нагоді: «Треба знищувати польське бидло!». І, звісно, товариші вбивали польське бидло⁴⁸. Наш командир був гарною людиною, але він не мав влади над парторгом. Він завжди добре його переконував, але це не допомагало.

8) Як поляки ставилися до загальної мобілізації?

Військовополонений № 17: Поляки не мали бажання служити у Червоній Армії.

Інтерв'юер: Спочатку не говорилося про те, що поляки не хочуть бути призваними?

Військовополонений № 17: Так, нам також це говорили. Але потім з'явилися військові комісаріати і надсилали сповіщення у села. Вони (*тобто поляки*) масово тікали. Тому запровадили штрафні комісії. Почалося справжнє полювання на втікачів, частини НКВС прочісували села та всю місцевість.

Інтерв'юер: Вірно, що при цьому використовували так звані «собачі загони»?

Військовополонений № 17: НКВС мало такі собачі загони. Я не знаю, але можливо, що вони їх у цьому застосовували.

Військовополонений № 6: Я чув, що поляки були дуже нажахані призовами. Бувало таке, що всі чоловіки тікали з якогось населеного пункту.

9) Які репресії застосовували проти членів родин поляків, що втекли?

⁴⁸ Так у тексті.

Військовополонений № 1: Репресії застосовувалися тоді, коли населення демонструвало вороже ставлення.

Інтерв'юер: Але таке бувало?

Військовополонений № 1: У кожній місцевості були ворожі елементи.

Військовополонений не хотів розмовляти на цю тему. Так само військовополонений № 3 промовчав щодо цієї теми.

Військовополонений № 2: «Я нічого не можу сказати. Я був в авіації та не знаю таких випадків. Але я знаю, що з родичами втікачів поводитися «солодко»⁴⁹.

Військовополонений № 4: Якщо чоловіки тікали з села, то родини репресували. Це порядки воєнного часу.

Інтерв'юер: Що означає тут «репресували»?

Військовополонений № 4: Їх вивозили.

Інтерв'юер: Куди, для чого?

Військовополонений № 4: Жінки мали працювати десь в іншому місці, діти відправлялися до дитячих притулків.

Інтерв'юер: Ви знаєте подібні випадки?

Військовополонений № 4: Я такого не знаю, але так буває завжди.

Інтерв'юер: Жінки приходили до воєнної індустрії чи на шахти?

Військовополонений № 4: Можливо, туди також.

Військовополонений № 17: Я вже сказав Вам, що траплялося з родичами. Якщо погано поводитися з родичами товаришів, що без вини потрапляли у полон, то що ж вже робили з любими поляками!⁵⁰ Хоча говорять, що треба щадити родини, тому що є нагальна потреба в робочій силі, але майже завжди це призводить до сутичок, а потім починаються побиття і смерті. Я не буду стверджувати, що вбивали всіх, але завжди були жертви.

Інтерв'юер: Ви переживали такі випадки?

Військовополонений № 17: Так, тричі.

⁴⁹ Так у тексті.

⁵⁰ Так у тексті.

Військовополонений № 6: У нашому селі південніше Брянська, де ми два тижні перебували у запасі, зникли всі чоловіки, коли ми прийшли. Тоді був наказ всім чоловікам звернутися до військового комісаріату у Брянську. Одного дня з'явився підрозділ НКВС та здійснив «прочісування» села. Всі мешканці мали залишити будинки та їх всіх зібрали разом. Врешті-решт їх всіх вивезли.

Інтерв'юер: Це відбулося мирно?

Військовополонений № 6: Було багато галасу. Також били людей, які не корилися, але нікого не було вбито.

Інтерв'юер: Людям дозволяли щось брати із собою?

Військовополонений № 6: Так, те, що вони могли унести.

Інтерв'юер: Що ставалося з худобою?

Військовополонений № 6: Її також вивозили. Наш командир через це мав суперечку з командиром підрозділу НКВС. Той хотів забрати худобу для потреб підрозділу. Нам залишилися лише пара корів і свиней, домашня птиця.

Інтерв'юер: Ви знаєте, що далі було з людьми?

Військовополонений № 6: Цього я не знаю.

10) У Вашому підрозділі були щойно призвані поляки?

На це питання всі військовополонені відповіли негативно.

11) Вам відомо, чи мали щойно призвані поляки військову підготовку?

Військовополонений № 8: У вересні цього року я був у лазареті у Янові (під Пінськом). Там навчали поляків.

Інтерв'юер: Розкажіть деталі того, що Ви там бачили, як розмішували людей, як вони були вдягнені, як з ними поводитися тощо.

Військовополонений № 8: Було бл. 2 000 людей. Там були бараки, у яких вони жили. Але вони були там лише п'ять днів, потім вже приходили нові. Від нудьги ми завжди стояли біля вікна та спостерігали. Вони все ще були у цивільному одязі та без зброї, і маршували туди-сюди. Потім вони мали співати, але це звучало досить комічно. Коли вони співали, ми завжди отримували задоволення. Їм не було спокою, їх ганяли від

самого ранку до пізнього вечора. Ночами їх також виганяли. Це не було гарне життя для них.

Інтерв'юер: Як інструктори поводитися з поляками?

Військовополонений № 8: Дуже погано. Лайка ніколи не припинялася.

Інтерв'юер: Побиття також були?

Військовополонений № 8: Їх жахливо били, так що їх можна було пожаліти.

Інтерв'юер: У Червоній Армії не заборонено бити?

Військовополонений № 8: Звісно, заборонено, але поляки до нас не належать – чужий (*сторонній*⁵¹) народ.

Інтерв'юер: Ви колись бачили, що червоноармієць був побитий керівництвом?

Військовополонений № 8: Це неможливо, я такого ніколи не бачив. Офіцера одразу б направили до штрафного батальйону.

Військовополонений № 13 (*був відправлений до Пружан супроводжувати кінний транспорт*): на одному хуторі (північніше Пружан) я побачив поляків, які займалися військовими справами. За ними наглядали вартові. Вони були ще в їхньому цивільному одязі. Там ми зробили зупинку, щоб напоїти коней. Один вартовий, який там стояв, розповів, що це були полонені поляки, які мали бути відправлені до штрафної роти. Вартовий сказав: «Я б не хотів бути на їхньому місці. Вони отримують більше тумаків, ніж їжі». Серед них були зовсім молоді чоловіки та молоді хлопчиська, майже діти.

12) Ви щось знаєте про діяльність НКВС у Польщі?

Військовополонений № 8: У Янові був відділ пінського НКВС. Точно не можу сказати. Ми бачили з лазарету, як повз проїжджають машини НКВС. Також вішали місцевих. Ви, мабуть, знаєте методи НКВС. Підозрілі елементи знищують, і так повсюди. Потім ми звикли, і це нас надалі не турбувало. Подробиць я не знаю.

Військовополонений № 17: Я нічого не знав про діяльність НКВС, лише що він багато займався поляками-втікачами. Ви

⁵¹ Так у тексті, це уточнення інтерв'юера.

знаєте НКВС? Це найжорстокіший інститут у світі, який міг створити лише диявол, і диявол його створив. З того, хто потрапляв у пазурі НКВС, вичавлювали останні краплі крові, найгірші знущання інквізиції ніщо порівняно з тим, що чинив НКВС зі своїми жертвами. Це тварини у людській подобі, найгірші злочинці проти людяності, кровожерні садисти. Це не нормальні люди, нормальні люди втратили б розум від цієї справи, ні, це вже напів ненормальні, які вже більше не знають, що зробити з людьми. Мої батьки стали такими нещасними жертвами. Дозвольте розказати Вам, що з ними сталося. Від моїх братів і сестер я більше нічого не чув. Я сам півроку жив як безпритульний, поки мене не забрали з вулиці.

Інтерв'юер: Як так сталося, що Ви стали вчителем?

Військовополонений № 17: П'ять разів я тікав з інтернату.

Інтерв'юер: Коли Ваші батьки були заарештовані?

Військовополонений № 17: У 1921. Мій батько був офіцером у армії Врангеля, тоді мені було вже 14 років.

Інтерв'юер: А як Ви стали вчителем?

Військовополонений № 17: В інтернаті я познайомився з вихователем, який зробив мені багато добра. Я був допитливий, і завдяки йому я потрапив до інтернату і зміг відвідувати школу.

Інт.? Що ставало з більшістю безпритульних дітей?

Військовополонений [№ 17]: Намагалися всім їм дати освіту. Більшість ставали майстрами та спеціалістами, але це тривало дуже довго – поки вони звикнуть до порядку, і багато з них і пізніше перебували під наглядом міліції.

Інтерв'юер: Щодо діяльності НКВС у Польщі Ви нічого не знаєте?

Військовополонений № 17: Не треба знати окремих випадків. Система завжди та ж сама. Коли народ так вороже ставиться до радянської держави, як поляки, тоді відомо, що НКВС матиме багато роботи.

13) Частину польського населення евакуювали?

Військовополонений № 18: За фронтом була смуга у 10-12 км глибиною, де не було жодної душі.

Військовополонений № 6: Коли з села тікали чоловіки, щоб уникнути призову на військову службу, то вивозилося ціле село. Це я пережив сам і також знаю про це від інших.

Військовополонений № 15: На шляху ми часто бачили евакуйованих сільських мешканців, жінок, дітей та старих чоловіків.

Інтерв'юер: Чи маршували вони і чи наглядали за ними?

Військовополонений № 15: Вони йшли пішки та їх супроводжували вартові.

Евакуйоване польське населення бачили також військовополонені № № 17, 19, 20 та 22.

14) Ви мали можливість поговорити з поляками?

Військовополонений № 25: Ми провели одну ніч в одному обійсті, та я мав можливість поговорити з управляючим. Я цікавився культурами, які тут вирощують.

Інтерв'юер: Поляк торкався політичних питань?

Військовополонений № 25: Звісно, ми розмовляли і про війну також.

Інтерв'юер: Ви могли без проблем розмовляти з управляючим чи це справило неприємне враження на Ваших товаришів?

Військовополонений № 25: Поляка зачинили у його квартирі, і я мав наглядати, щоб він не покинув квартиру.

Інтерв'юер: Ви, відповідно, були разом з ним?

Військовополонений № 25: Власне, ні, я мав спати у передпокої, потім він запросив мене на чай.

Інтерв'юер: Розкажіть, про що ви говорили?

Військовополонений № 25: Поляк говорив про нещастя, що спіткало його країну. Він вважав, що польський уряд мав винести на обговорення пропозиції Німеччини замість того, щоб вступити у війну, сподіваючись на підтримку Англії. Тоді багато польських патріотів передбачали занепад Польщі. Він також припустив, що вона стане останньою самопожертвою. Яким важким не було б ярмо Німеччини, це було б меншим злом. У поневоленні радянською Росією польське населення і далі зазнаватиме втрат. Опір Польщі більшовизму вичерпає море крові, і те, що залишиться, буде лише залишком, якому не залишиться нічого, крім спогадів.

Інтерв'юер: Що Ви самі думаєте про те, що сказав поляк? Військовополонений № 25 (*знижуючи плечима і трохи помовчавши*): всі поляки – затяті націоналісти, набагато більше, ніж наші громадяни, для яких слова «націоналізм» вже не існує. Навіть раніше націоналістична течія існувала [у нас] лише в окремих колах інтелігенції. Що ж цікавило народи Радянського Союзу у війні з Німеччиною! Хоча у нас вже роками говорили щодо майбутньої війни проти Німеччини. Але питання, яке весь час можна було почути: коли Німеччина на нас нападе? Але це було лише своєрідне гасло, що уряд поширював серед народу. У кінцевому рахунку воно стало ключовою фразою⁵², що була відома навіть дітям. Але незважаючи на це народ серйозно не думав про війну. (Інтерв'юер: *Ви ж хотіли висловитися щодо слів поляка!*) У поляків по-іншому. Поляки – затяті націоналісти і неймовірно пишалися відродженням польської держави. З імперіалістичної війни вони вийшли переможцями, а у цій війні їм не було чого вигравати, лише втрачати. Тому також так багато поляків були проти військового протистояння з Німеччиною, як мені розповів старий поляк. Коли німці вступили до Польщі, у нас (у Радянському Союзі) казали, що це кінець польської держави, немає значення, хто вийде переможцем, так як не було ні найменшого сумніву в тому, що Німеччина не зупиниться на радянсько-польському кордоні. Про загрозу з боку Радянської Росії в той час у Польщі загалом більше не думали, тим більше, що Німеччина успішно розпочала свій наступ на Схід. Поляк також сказав, що поляки під час окупації ніколи не припинили б шкодити німцям, як вони тільки могли. Вони бачили у Німеччині єдиного ворога, і тим самим допомогли своїм затятим ворогам, хто міг би колись повірити, що німецька армія, яка вважалася непереможною, буде змушена відступати! А тепер виникла набагато більша загроза для поляків. У перемогу Німеччини більше ніхто не вірив, ані у Радянській Росії, ані у Польщі. Так що Радянська Росія буде правити Польщею, а те, чим вона править, вже не буде існувати. Можливо, ще могла б знайтися

⁵² У документі цей вираз за змістом ближче до російського виразу «избитая фраза».

основа для домовленості Польщі з Німеччиною. Принаймні, поляки в це вірили. Але Радянська Росія не домовляється, або домовляється лише для видимості. Польща так часто і так довго «перемелюється» радянською дробильною машиною, поки не залишиться те найменше, що без жодного звуку підкориться натиску більшовизму.

Інтерв'юер: Ви є членом партії?

Військовополонений № 25: Я не є членом партії, я вже занадто старий, щоб їм бути⁵³.

Інтерв'юер: Але Ви – свідомий радянський громадянин?

Військовополонений № 25 (сміючись): Що означає «свідомий радянський громадянин»? Зрозуміло, що не почути нічого іншого, крім того, що я маю відповісти на це питання! Але, врешті-решт, у кожного свої думки, можна щось критикувати, не будучи антиреволюціонером.

Інтерв'юер: Поляк казав про те, що багато військовозобов'язаних чоловіків втекли?

Військовополонений № 25: Він казав про те, що вони масово тікали. Жоден не може собі уявити, що значила для поляка бути зобов'язаним служити у Червоній Армії.

Військовополонений № 25 дивується, що Німеччина не примусила поляків боротися з червоними. Він розглядає це як упущення, що тепер дається взнаки. Ще він зазначив щодо зауваження інтерв'юера у зв'язку з цим: «У Радянському Союзі я ніколи не помічав здивування з того, що чоловіки звільнених держав зобов'язані вступати до Червоної Армії. Кожний вважав це чимось само собою зрозумілим.

Розмови інших військовополонених з поляками не містять нової інформації.

15) Чи займається Радянський Союз у Польщі політичною пропагандою?

Військовополонений № 25: Хоча на вулицях можна було побачити відомі гасла, я не помічав інтенсивної пропагандистської діяльності.

⁵³ Так у тексті.

Військовополонений № 26: Товариші не можуть Вам сказати, чи виступала партія з пропагандою, ми на фронті і не знаємо, що відбувається за нами.

Військовополонений № 8 (лежав у лазареті у Польщі): У Польщі не велася політична пропаганда. Поляки поводитися як вороги, серед ворогів не ведуть жодної пропаганди.

Інтерв'юер: Добре, але напевне є польські комуністи, що ведуть пропаганду, як би там не було?

Військовополонений № 8 (сміється): Польські комуністи? Спочатку ними певним чином займався «особливий відділ» (НКВС).

Військовополонений № 13: (короткий час був у Пружанах): Я не бачив ніякої пропагандистської діяльності у тих населених пунктах, через які я проходив.

16) У Польщі запровадили колгоспи?

Жоден з військовополонених не може сказати щодо цього нічого позитивного, але загальною є думка, що це сама собою зрозуміла річ.

17) Як ставиться радянська держава до польської церкви?

Військовополонений № 17: Дружно, само собою. Не відхилилися від загальної лінії.

Військовополонений № 8: Церкви відвідувалися, і було чути дзвони. Все-таки в Радянському Союзі панує свобода віросповідання.

Військовополонений № 13: Я бачив багато церков, у яких проходилися служби.

18) Ви бачили євреїв у Польщі?

Жоден з військовополонених не бачив євреїв у Польщі. Військовополонений № 17 зауважив з цього приводу таке: У нас розповідали, що у Польщі більше немає євреїв. Так звідки ж мають взятися євреї. Навряд чи до початку війни з Польщі євреї тікали до Радянської Росії, їх би теж не пустили. Але наші євреї не йдуть до сільської місцевості, де панує велика бідність. [В складі] адміністративних структур Червоної армії, звісно, до Польщі прийшло багато євреїв.

Висловлювання інших військовополонених стосувалися лише щодо євреїв у Червоній Армії.

19) Якими є зараз умови життя у Польщі?

Військовополонений № 15 (порівн. з № 15, з його розмовою з одним польським управлінцем): Поляк розповів мені, що всюди вибухнув голод. Вже за німецької окупації виникла інфляція німецьких грошей, але тепер гроші, і радянські гроші також, мають лише вартість паперу, [на якому надруковані]. Хоча поляки були змушені приймати радянські гроші, але для них самих вони абсолютно не мали цінності. Навіть чорна торгівля повністю припинилася. Кожен ховав свої останні запаси. Він (поляк) чув, що у містах люди домішують молоту деревну кору до борошна і їдять м'ясо собак і котів. Постачання до великих населених пунктів та міст повністю припинилося. Серед маленьких дітей є масові смерті. Також говорять про епідемії.

Інтерв'юер: У Вас склалося враження, що сказане поляком відповідає дійсності?

Військовополонений № 25: Чесно кажучи, ні. Але на це не звертали особливої уваги. Люди не виглядають такими, що страждають від голоду. Правда, я мало бував у великих населених пунктах.

Військовополонений № 16: Всюди, де ми були, навколо нас одразу збиралася купа дітей, які просили хліба. Вони виглядали дуже зголоднілими і жадібно його ковтали, як тварини.

Інтерв'юер: Товариші завжди давали дітям хліб?

Військовополонений № 16: Хто ж міг не дати хліба дитині, що голодує? Всі давали!

Інтерв'юер: Дорослі також жебракували?

Військовополонений № 16: Я лише одного разу бачив, що одна стара жінка просила їжу, але з'ясувалося, що вона була росіянкою.

(інші висловлювання – такі ж самі за змістом)

Військовополонений № 6: Перед лазаретом, де я лежав, упродовж цілого дня збиралися діти та випрошували їжу. Кухар з

лазарету виносив їм рештки, які залишалися після нас. Коли він з'являвся, до нього кидалися діти, як голодні тварини.

Військовополонений № 18: Ми ночували в одному селі, де люди тинялися без діла, як такі, що жебракують. У домі, де ми спали з кількома товаришами, людям не було, що їсти. Й це були селяни. І так було всюди. Наш парторг казав: «Бачите, до чого веде індивідуальне господарство! При колективному господарстві таке неможливо!». Щодо цього мій товариш сказав мені: «Як може Іванич (парторг) казати такі дурниці?! Хіба цей стан бідності якось пов'язаний з індивідуальним господарством».

Інтерв'юер: У Вас було враження, що більшість товаришів вірили парторгу?

Військовополонений № 18: Звісно, тупа худоба той, хто вірить всьому, що йому кажуть.

Інтерв'юер: Ви дізналися, чому у людей більше нічого не було?

Військовополонений № 18: Коли ми прийшли до помешкання, ми хотіли взяти у господарів пару курок, щоб їх засмажити. Тоді жінка сказала: «Вже все забрали». Вона взагалі більше нічого не казала, повторяла без кінця: «Все вже забрали». Тоді ми пішли надвір, шукали, але нічого не знайшли. Ми дали жінці та дітям хліб і консерви. Вони з'їли все одразу.

20) Червона Армія забирала у Польщі худобу та запаси зерна?

Військовополонений № 18: Спочатку загалом йшлося про те, що у Польщі не було ніяких конфіскацій. У серпні зерно частково було ще в полях. Мені невідомо, чи мали селяни здавати зерно. Але під час просування нам не підвозили продукти харчування, і було так – «Ваше забезпечення тримається на селянах». Всюди, куди ми приходили, ми забирали, й інші робили так само. Часто ми приходили до сіл, де більше нічого не було. Тому що там до нас вже побували інші частини.

Військовополонений № 21: Ми жили виключно за рахунок запасів продовольства, які ми знаходили. Нас завжди дивувало, що німці так багато чого залишили. Там, де ми побували, більше нічого немає.

Інтерв'юер: Реквізиції відбувалися без огляду на потреби населення?

Військовополонений № 21: Це залежало від командира, а також від того, що знаходили. Спочатку мали бути забезпечені потреби війська. Наш командир брав лише те, що нам дійсно було потрібно.

Військовополонений № 19: У населених пунктах, з яких втікали чоловіки, було забрано все. Ми завжди везли із собою багато продуктів, які ми забирали, а також живу худобу.

Інтерв'юер – до військовополоненого № 25 (*порівн. його розмову з польським господарем під № 15 та № 19*): Поляк нічого не розповідав Вам про конфіскації зерна та худоби?

Військовополонений № 25: Ми про це вже говорили. Ну, у нього було так само, як і всюди. Наприкінці серпня весь врожай був конфіскований радянськими адміністративними органами. Худобу було забито за необхідності, для частин Червоної Армії.

21) Ви бачили німецьких військовополонених у Польщі?

З розмов відомо, що майже всі допитані бачили німецьких військовополонених за лінією радянського фронту. Численні німецькі військовополонені були зайняті земельними роботами за лінією фронту. Також при підрозділі можна було бачити лише одного вартового на 100 осіб. Військовополонений № 13 пояснив щодо цього: «Всі німецькі військовополонені знають, що за одного втікача розстрілюють п'ять чоловіків. Тому немає жодного остраху, що німці тікатимуть.»

Військовополонений № 6 та інші підтверджують слова військовополоненого № 6. Військовополонений № 13 це зауважив: Раніше не можна було побачити, що німці працювали б за лінією нашого фронту. Раніше їх так само відправляли до тилу. Але тепер у нашому полоні так багато німців, що з переправленням вже можна так не поспішати.

Військовополонений № 19 зауважив таке: Німці тепер так само працюють за лінією фронту, як вони чинили з їхніми полоненими. *Здається, у забезпеченні продуктами нічого не змінилося.* Військовополонений № 8 сказав, що німецькі військо-

вополонені на фронті отримують військове забезпечення (військовий пайок) як і солдати Червоної Армії.

II. Червона Армія

1) Моральний дух військ

Військовополонений № 2: Звісно, можна посперечатися [з того приводу], чи всі ми дуже розчаровані. Загальна думка була така: до приходу зими війна скінчиться, і не було нікого, хто б мав у цьому сумніви. Ми мали для цього всі підстави. Після наступу у липні у німцях більше не бачили серйозного ворога. Чорт знає, звідки вони лише беруть сили!

Військовополонений № 4: Наші війська стали зовсім впевненими. Ми проходили по сотні кілометрів, не зустрічаючи серйозного опору. Всі думали, так буде і далі до Берліна. А тепер подивиться на німців! Раптом фронт знову у них, і вони непогано воюють. Ми зазнали дуже великих кривавих втрат.

Військовополонений № 17: Солдати розмовляли один з одним в переможному безумстві. Офіцерам було віддано наказ раз за разом вказувати на майбутню остаточну поразку німецьких армій. За жодної можливості ми мали казати: ще лише один сильний удар і з ними буде покінчено. Політичні керівники кожного дня читали витяги з газет, де йшлося про поразку німецьких військ у Франції. Я завжди був песимістом, я завжди гадав, що відступ німців був хитрістю. Останнім часом я іншої думки. Фактично у нас більше не було супротивників, ми пройшли сотні кілометрів, не побачивши німецьких військ. До того ж чули про швидку втечу німців з Франції. Різне розповідали, і наш парторг подавав нам як правду: у самій Німеччині вже розгорнулася революція і німецькі солдати відмовляються воювати далі. Товариші жартували між собою, говорили про дім та своїх рідних, яких вони мали б скоро побачити.

Інтерв'юер: А потім?

Військовополонений № 17: Потім німецький фронт знову зміцнився, і наприкінці ми знову мали перед собою сильного ворога, який завдав нам жахливих втрат.

Інтерв'юер: Після цього парторг ще зачитував витяги з газет? Військовополонений № 17: Вони раптово припинилися. Коли хтось питав: «Як там на Західному фронті?», він не отримував відповіді. Останніми тижнями ми більше не отримували газет, і ми не знали, що відбувається по ту сторону.

Військовополонений № 5: Товариші дуже пали духом через високі втрати, які у нас були. Ми більше не зважали на жорстокий опір.

Військовополонений № 9: Ми уклали парі щодо того, коли ми увійдемо до Берліну. Наш командир казав про те, що всі ми отримаємо нову уніформу. Коли почався наступ, говорилося: «Тепер ми отримаємо форму» і так думали військові частини.

Військовополонений № 14: Зі мною говорили товариші про те, що я б міг куховарити, коли ми прийдемо до Німеччини. Я сказав: «Там ви зможете лизати свої кістки».

Інтерв'юер: Що це має значити, я не розумію?

Військовополонений № 14: Розповідають ж, що у Німеччині панує жахливий голод (*Військовополонений № 14 – кухар*).

- 2) Чи були вже оголошені будь-які накази про те, як слід ставитися до німецького цивільного населення?

Військовополонені № № 21, 23, 24, 27 на питання *відповіли негативно*.

Військовополонений № 28: Накази не звучали, але про це питання багато говорили. Деякі були тієї точки зору, що треба вбивати всіх німців як відплатою за багато смертей, які вони у нас вчинили. Про це говорилося у присутності офіцерів, і деякі офіцери обговорювали цю тему.

Інтерв'юер: Як ставилися до цього прості солдати?

Військовополонений № 28: Простий солдат орієнтувався на командира. Без поступки командира жорстокості не чинилося.

Інтерв'юер: Офіцери не робили нічого, щоб припинити розмови солдат?

Військовополонений № 28: ні, нічого.

Військовополонений № 29: Наш парторг казав нам: Можете вбивати всіх фриців, і кожен може взяти собі жінку.

Інтерв'юер: Як реагували Ваші товариші на ці слова?

Військовополонений № 29: Вони сміялися, один вигукнув: Я вже давно хочу собі блондиночку.

Інтерв'юер: Що на це сказав парторг?

Військовополонений № 29: Він також сміявся.

Військовополонений № 6: Я нічого не чув про накази, але солдати були дуже підбурені промовами і газетними статтями.

Інтерв'юер: Вони говорили про промови, хто їх вів?

Військовополонений № 6: Це були окремі офіцери і парторги, які підбурювали солдат своїми словами. Вони говорять про німців як про вбивць безневинних жінок і дітей, і це має бути відплачене. Так і до вбивства недалеко.

Інтерв'юер: Це лише окремі особи, чи так говорять всі?

Військовополонений № 6: Ні, лише окремі. Наш командир, наприклад, розважливий чоловік, який завжди каже: зловживання відбуваються у кожній війні, і за це не можна робити відповідальним весь народ.

3) Політичне забезпечення та жорстка пропаганда⁵⁴

Військовополонений № 17: Політичного навчання, яким воно було раніше, підрозділи в останні місяці вже не мали. Головною темою кожного обговорення був «аналіз становища», де, по суті, вголос зачитувалися витяги з газетних статей про успіхи Червоної Армії та її союзників. При цьому завжди підкреслювалося, що перемоги Червоної Армії такі значні, як всі перемоги у світовій історії. Все надмірно перебільшувалося. Останнім часом перед тим, як я потрапив у полон, не було доповідей. Також не надходили газети. Що ж, у нас були інші справи, ніж говорити про політичне становище. Під час наступу солдатам щоденно зачитували оперативні зведення Червоної Армії та її союзників. Але коли початися бої, це припинилося.

Всі висловлювання звучали у такому ж руслі.

⁵⁴ Тут у тексті: «пропаганда щодо “жорстокостей”», що начебто мали місце».

Військовополонений № 28: Про обговореннях становища солдат підбурювали проти німців. Завжди говорилося, що настає час відплати (*порівн. тут п. 1 «Настрій військ»*).

4) Масовий вступ до партії як засіб для зміцнення бойового духу

Військовополонений № 24: Щоденно нас закликали вступати у партію. При цьому вказувалося на полегшені умови. Потрібно було лише привести двох свідків, і вже був кандидат. Вже через місяць можна було стати членом партії.

Військовополонений № 25: Наш парторг звертався до окремих товаришів та закликав їх подавати заяви для вступу до партії. Якщо товариш не записувався, тоді він знову звертався до нього, допоки той не записувався.

Інтерв'юер: До яких людей він звертався?

Військовополонений № 25: Передусім до таких, що відзначилися у бою та вже отримали ордени.

Інтерв'юер: Він звертався до старших людей чи до молодших?

Військовополонений № 25: Мабуть що він звертався до молодих.

Інтерв'юер: Багато людей записалося до вступу?

Військовополонений № 25: Багато.

Інтерв'юер: До Вас він не звертався? Ви все ще солдат від початку?

Військовополонений (34 роки): Солдат старше 30-ти років не закликали.

Інтерв'юер: Це розпорядження?

Військовополонений № 25: Цього я не знаю, до старших не зверталися.

Інтерв'юер: Старші не були цьому раді?

Військовополонений № 25 (сміється): Я в це не вірю.

Інтерв'юер (до військовополоненого № 26): Ви можете мені сказати, чому чоловіків старше 30-ти років не закликали вступати в партію?

Військовополонений № 26: Дуже просто, це знає кожен. Від членів партії вимагають, щоб вони поставили на кін своє життя. Старший чоловік цього не зробить, він думає про свою родину і хоче жити.

Інтерв'юер: Чи розрізняли молодих людей – одружені вони чи ні?

Військовополонений № 26: Жодним чином! Багато молодих людей одружені, але вони мало знають свою дружину і більшість з них також ще не має дітей.

Військовополонений № 27: Я став членом партії. Що я мав робити? Всі інші ним стали, тому і я став.

Інтерв'юер: Чи отримували молоді члени партії політичну освіту?

Військовополонений № 27: Таку саму, як й інші.

Інтерв'юер: Що вам казали, коли вас всіх прийняли до партії?

Військовополонений № 27: Нас всіх зібрали разом, і потім говорив парторг.

Інтерв'юер: Що він казав?

Військовополонений № 27: При вступі до партії ми отримували особливу відзнаку. Ми були б бійцями за свободу і славу нашої Батьківщини.

Інтерв'юер: Все?

Військовополонений № 27: Парторг казав небагато, я забув це. *(Через деякий час)*. Ми маємо бути прикладом хоробрості для всіх інших.

Військовополонений № 28 *(говорить на цю тему з постійною посмішкою)*: Що можна зробити кращого, ніж зробити багатьох солдатів членами партії! Ніхто не горить бажанням воювати, хоча нам обіцяли перемогу за кілька тижнів. Таким чином створюють борців, що мають моральний обов'язок пожертвувати своїм життям. Ніхто охоче не вступає до партії. Кілька солдатів поверталися з прийому і казали: «Ну, тепер нам підписаний смертний вирок». І фактично так і є. Якщо вони відмовлялися, їх вкривали ганьбою, і тоді наступного разу вони свідомо йшли до смерті.

Військовополонений № 30: Мені пощастило, що моє життя врятоване. Так, я став членом партії три місяці тому. Коли було особливо важко, завжди призивали добровольців, і було само собою зрозуміло, викликалися молоді партійці.

Військовополонений № 17: Застосовувалася жахлива пропаганда, щоб зробити з молодих солдат членів партії. І знову це хитрість батюшки Сталіна. Члени партії мають зважуватися на все, вони мають помирати по команді, і вони помирають. Немає кращого засобу мати бійців для перемоги. Як все це просто! Їм казали це так, що вони ніколи не могли сказати «ні». Ну, адже ти член партії, роби все як взірець для всіх інших.

Інтерв'юер: До того, як прийняти когось, дізнавалися перед цим про його походження?

Військовополонений № 17: Таке роблять, начебто! Навіть збирається комісія, що радиться щодо прийому. Але у дійсності приймають всіх.

Інтерв'юер: З кого складалася комісія?

Військовополонений № 17: З парторга та командира.

Інтерв'юер: Солдати також приходили добровільно, без спеціального виклику?

Військовополонений № 17: Я не знаю жодного такого випадку.

Інтерв'юер: Чи немає небезпеки – того, що через це партія «розбавляється»?

Військовополонений № 17: Жодною мірою, більшість цих партійних членів гинуть. А якщо ні, що заважає партії пізніше знову провести чистку!

Інтерв'юер: А якщо такий молодий член партії не показує себе в бою?

Військовополонений № 17: Тоді його виключають, але я такого ще не знаю.

Інтерв'юер: А якщо він потрапить у полон?

Військовополонений № 17: Тоді, звісно, також.

Інтерв'юер: Цим молодим партійцям швидше давали відзнаки чи підвищували, ніж інших?

Військовополонений № 17: Само собою зрозуміло, що їм дається більше можливостей показати себе.

5) Антисемітизм у Червоній Армії

Стислий підсумок: антисемітська течія одного разу була відчутною, коли Червона Армія відступала і вимушена була пе-

рейти до оборони, і зменшилася чи навіть зникла з того часу, як армія у наступі.

Військовополонений № 31: Я не люблю євреїв тому, що я християнин та бачу у них нещастя для світу. У Червоній Армії не говорять про євреїв.

Військовополонений № 1: Євреї такі ж наші брати, як і вірмени, казахи та ін. На фронті їх немає тому, що вони краще підходять для письмової і наукової роботи. Вони нам не потрібні, ми обходимося без них.

Військовополонений № 2: У військово-повітряних силах немає євреїв. Єврей – не герой, це всі ми знаємо. Тому йому подобається робити те, у чому може проявити себе корисним.

Військовополонений № 3: Я їх не люблю, але й не ненавиджу. Вони – брати Радянського Союзу та виконують свій обов'язок не більше і не менше, ніж всі інші.

Військовополонений № 6: Антисемітської течії в Червоній Армії немає. Звісно, є люди, які не люблять євреїв. Але вони нічим особливим не вирізняються. Анекдоти навряд чи можна почути. Певний час їх часто розповідали, але нових не з'явилося, це нудно – завжди чути старі та пошарпані.

Військовополонений № 17: Більшість росіян зовсім не усвідомлюють роль, яку євреї грали в історії Радянського союзу і ще грають. Якщо Ви питаєте про євреїв, більшість не знатимуть, що вони мають сказати. Для простого росіянина єврей – це людина, що завдяки своїй освіті і розуму заслуговують на краще становище, на те, щоб краще вдягатися і багато заробляти. Ті нечисленні, хто дотримуються іншої думки, мовчать, а якщо вони не мовчать, то їм затикають рота. Ви питаєте щодо антисемітської течії у Червоній Армії. Звісно, над євреями посміювалися, розповідали про них анекдоти, але, власне кажучи, це робилося з певною добрودушністю та поблажливістю. Відомо, що єврей – не герой, і від нього не чекають нічого, чого він не може досягти. Про антисемітизм фашистів радянські громадяни не мали уявлення, щонайменше більшість. Раз за разом стається те, що чоловіків, які є військовозобов'язаними, призивають, і на їх місце приходять євреї,

який так само здоровий, як й призваний, і, можливо, ще молодший. Як до цього ставилися? Ні, це було в порядку речей. Євреї складали свого роду ерзацармію для батьківщини.

б) Ляльковий театр у Червоній Армії

З 31-го військовополоненого лише двоє під час своєї військової служби були присутніми на виставі лялькового театру (Військовополонені № 1 та № 3). Всі інші не мали можливості бачити ляльковий театр. З них 13 не мали про нього уявлення.

Військовополонений № 1 у грудні 1943 р. у Алма-Аті бачив публічну виставу трупи лялькового театру, що була на гастролях. Про зміст вистави військовополонений не міг пригадати. У будь-якому випадку це було «дійство без смислу» та «вільне від тенденційних політичних натяків».

Військовополонений № 3 наприкінці 1943 р. на ермітажі у Москві бачив публічну виставу під відкритим небом. Цей військовополонений також не може пригадати перебіг дій вистави, зміст якої був яскраво політичним. На сцені показався фюрер та лідери країн, що межували з Німеччиною. Всі носили маски звірів. Гітлер мав довгу промову, після якої дійшло до сутички, під час якої фюрер втік. Потім прийшли солдати Червоної Армії та побили голів держав. Після цього вони мусли утворити шеренгу, плечем до плеча та піти за команди офіцера Червоної Армії. При цьому вони співали «Інтернаціонал». На моє питання, як дійство було сприйняте публікою, військовополонений відповів: «Само собою, це повна дурня, але люди багато сміялися тому, що все було зіграно дуже смішно та з багатьма жартами». Глядачів було дуже багато, і серед них були не лише діти, а й багато дорослих, серед яких було багато чоловіків у формі.

Ніхто з військовополонених не чув про ляльковий театр як про засіб забезпечення фронту⁵⁵. Хоча все ж таки можна припустити можливість того, що [вистави] лялькового театру показують у лазаретах.

⁵⁵ Тут йдеться про ідеологію та пропаганду.

III. Радянські партизани

1) Ви чули щось про з'їзд партизан у Мінську?

Військовополонений № 31: Це відомо. З'їзд тривав кілька днів. Заслужених партизан відзначали орденами, а командири відомих партизанських загонів виступали з промовами.

Військовополонений № 28: Метою конгресу було зібрати всіх партизан і включити до лав Червоної Армії. Наказ з'явитися на з'їзд був поширений всіма військовими комісаріатами.

2) Чи всі партизанські загони отримали наказ з'явитися у Мінську?

Військовополонений № 28: Далеко не всі. Чули, що приїхали лише ті, що з партизанським квитком, і то не всі. Багато нерегулярних угруповань надали перевагу тому, щоб залишитися у лісі.

Інтерв'юер: Що Ви знаєте про ці нерегулярні угруповання?

Військовополонений № 28: Були групи, які також називалися партизанами, але які жили грабунком і не дуже турбувалися щодо боротьби проти Німеччини.

Інтерв'юер: Що відбувалося з ними, коли їх затримували?

Військовополонений № 28: Їх відправляли до Червоної Армії, але до штрафного батальйону. Але спочатку багатьох з них перед цим засуджували до позбавлення волі.

Військовополонений № 3: У Мінську й пізніше ретельно перевіряли посвідчення партизан. Всіх було направлено до Червоної Армії, але багато хто з них відправився до штрафних батальйонів. Ми лише качали головою – так багато потрапило до штрафних батальйонів.

Військовополонений № 15: На шляху ми наткнулися на партизанський загін, що не йшов до Мінська. У нас був наказ затримувати всіх партизан. Ми їх оточили і потім командир почав перевірку. Були такі, що мали партизанський білет, але було й багато зайд, що взагалі не мали жодного посвідчення. Їх увели під наглядом.

Інтерв'юер: Лише тих, хто не мав білету?

Військовополонений № 15: Ні, всіх.

3) Що сталося з партизанами, коли Червона Армія просунулася вперед?

Військовополонений № 15: Партизанські загони були частково розформовані і підпорядковані військовим частинам. Але деякі загони окремо були направлені прочісувати ліси у пошуках німців.

Інтерв'юер: Затримали багато німців?

Військовополонений № 15: Розповідають, що затримали багатьох, але також і багато нерегулярних угруповань.

Інтерв'юер: Що з ними сталося?

Військовополонений № 15: Вони всі були відправлені до Червоної Армії, але потрапили до штрафних батальйонів.

Військовополонений № 25: Було багато як нерегулярних, так і регулярних угруповань. Ми помітили це, коли ми наступали. Всі регулярні партизанські групи включили до Червоної Армії, нерегулярні також, але вони потрапили до штрафних батальйонів.

Військовополонений № 9: Одного разу ми влаштували полювання на одне угруповання, яке пограбувало багато машин вночі. Після цього багато людей ми знайшли у селі, де вони розосередилися. Командир опитав всіх, і після цього всіх їх повісили!

Інтерв'юер: Можливо, це були білоруські чи польські націоналісти?

Військовополонений № 9: Ні, група складалася з білорусів та росіян. Вони стверджували, що вони завжди боролися проти Німеччини. Кілька жінок з села сказали, що вони вдавалися до репресій в селі і що вони мародери і вбивці.

4) Чи є зараз ще радянські угруповання за лінією фронту?

Військовополонений № 23: Групи точно є, але не регулярні. Всі вони зараз належать до Червоної Армії.

Військовополонений № 25: В тилу повно угруповань. Більшість – які-небудь націоналісти. Але є також угруповання, що видають себе за радянських партизан, але які у дійсності ніколи ними не були. З ними чинять так само, як з націоналістами.

Інтерв'юер: Мені казали, що їх також включали до Червоної Армії?

Військовополонений № 25: Спочатку так і робили, але не зараз. Їх всіх розстрілюють чи вішають.

5) Як чинять партизани з німцями, що потрапляють до них у руки?

Військовополонений № 25: Коли партизани захоплюють полонених, вони мають передати їх підрозділу Червоної Армії, коли для цього виникне можливість.

Інтерв'юер: А якщо не було можливості?

Військовополонений № 25: Тоді вони мали вести їх з собою.

Інтерв'юер: Це наказ?

Військовополонений № 25: Так точно, це наказ.

Інтерв'юер: Ви вважаєте, партизани завжди цього дотримувалися?

Військовополонений № 25: Я цього не знаю.

Інтерв'юер: (*до військовополоненого № 17*): Я чув, що партизани розстрілювали німців, які потрапляли їм до рук?

Військовополонений № 17: Це проти наказу. Регулярні партизанські угруповання повинні не вбивати полонених.

Інтерв'юер: Але таке відбувається.

Військовополонений № 17? Це цілком можливо. Партизани мають передавати німців до Червоної Армії, а якщо це не було можливо? (*трохи згодом*). Багато диких банд не особливо піклувалися про життя своїх полонених. Таскати їх із собою – це тягар. Тому їх вбивали. Що таке життя!

IV. Релігія в Радянській Росії

(Питання, що стосувалися релігії, були поставлені за окремим побажанням)

Ви вірите в Бога?

На це питання «так» відповіли дев'ять військовополонених, а саме № № 5, 8, 10, 12, 13, 21, 25, 26 та 31. Заслужують на увагу такі факти: жоден з цих військовополонених не по-

ходить з міста, вони всі вирости у сільській місцевості, їхні батьки – селяни. Жодному з них не менше 30 років, більшість за віком – між 36 та 39 роками. Вплив міста і села явний. Як свідчить більш детальне опитування, всі старші за віком військовополонені, які походять з сільської місцевості, особливо зазнавали впливу міста.

А) (за позитивної відповіді)

1) Чи належите Ви до церкви чи до інших релігійних общин?

Питання спантеличило опитуваних. Військовополонений № 5 пояснив щодо цього: «Оскільки я вірю в Бога, я також вважаю себе членом церкви».

Військовополонений № 8: Наскільки мені відомо, немає зареєстрованих членів церкви. Хто хоче, йде до церкви, тим самим він також член церкви.

2) Вам відомо, чи платили відвідувачі церкви певні внески до церкви? Всі дали негативну відповідь.

Військовополонений № 12: Церква існує на добровільні пожертви відвідувачів церкви. Віруючі мають давати дуже багато!

3) Як Ви ставитеся до патріаршої церкви?

Термін для більшості опитаних чужий. Їх привели у віру, але вони не мали настанов з релігії.

Військовополонений № 8: Патріарша церква – це єдина форма церкви, яка може розраховувати на успіх у масах, тому що ідея патріархату глибоко укорінена у почуттях народу. Це проявляється вже у житті родини (військовополонений і далі відповідав по цій темі, не торкаючись цього питання).

4) Вірите Ви у допомогу святих?

Військовополонені відповіли на це питання позитивно, за винятком військовополоненого № 8, який пояснив: Я завжди противився тому, щоб визнавати святих посередниками між Богом і людьми. Наші молитви звертаються до Бога, то чому я не можу просити його?

5) Чи відомий Вам старець, і чи віддячували Ви йому за релігійну підтримку?

Всі відповіли на це питання негативно, за винятком військовополоненого № 26, який розповів: у його селі жив старець, який користувався загальною повагою і також протягом всього більшовицького панування його не чіпали, хоча він часто надавав духовну допомогу мешканцям села. Цей «батюшка Іоанн» помер у 1939 р. природньою смертю.

6) Більшовицький атеїзм – це, власне, російське явище, чи ні?

Військовополонений № 8: Чому Ви кажете «більшовицький атеїзм»? Атеїзм – це атеїзм, і немає нічого спільного з більшовизмом.

Інтерв'юер: Я гадаю, Ви помиляєтеся. Якщо хтось у Німеччині, чи ще десь є атеїстом, нікому з людей немає до цього діла, щонайменше – державі. Але у Радянській Росії атеїзм є справою політичною, яка надзвичайно цікавить державу. Більшовизм – це світогляд, який відкидає релігію, і навіть бореться з нею всіма засобами. Ось чому можна казати про більшовицький атеїзм. Але йдеться не про це. Якщо хочете, ми будемо говорити лише про атеїзм.

Інтерв'юер: (повторює питання). Військовополонений № 8: «Здається, Ви не знаєте наш народ, у протилежному випадку не задавали б таке питання. Російський народ глибоко релігійний, і навіть в найгірші часи народ не втрачав своєї релігійності.

Інтерв'юер: Але більшість Ваших товаришів не вірять в Бога.

Військовополонений № 8: Ці молоді люди не є народом. Вони підбурені боротьбою проти релігії. Коли вони стають старшими, вони також починають молитися. Я вже бачив такого, який казав, що він атеїст. Але перед страхом смерті він визнав молитви.

Військовополонений № 12: У нас роками велася жорстока боротьба з віруючими, і, незважаючи на це, народ залишився релігійним. Як тільки знову дозволили релігію, всі церкви вже заповнені. Тому не можна сказати, що атеїзм є чисто російським явищем.

Військовополонений № 21: Одного разу я читав історію революційного часу. Селяни хотіли вбити господаря. Вони прийшли у його дім і сказали: «Батько, на жаль, мусимо тебе вбити». Вони почали плакати, впали на коліна і молилися. Але потім забили господаря та всю його родину.

Інтерв'юер: Ви хочете цим сказати, що селяни самі перед злочинном ще думали про Бога, і що атеїзм – чуже явище для російської людини?

Військовополонений погодився.

Військовополонений № 1 (який не вірить в Бога): Для реалізації більшовицької ідеї атеїзм є передумовою. Віруючий народ – перепона для світового більшовизму та небезпека для пролетарських ідей. Священики – зняряддя капіталізму...

Інтерв'юер: Дякую, цю пісню я вже знаю так добре, що я сам можу також її Вам проспівати⁵⁶. Скажіть мені, на Вашу думку, а щодо атеїзму, – чи відчувається атеїзм народу як потреба, ми кажемо – як явище, на яке чекали зсередини?

Військовополонений № 1: Ні, так не можна сказати. Навпаки, за своєю природою російський народ дуже релігійний, і саме тому ми маємо вести таку жорстоку боротьбу проти церкви. Я пригадую, що жінки виходили з церкви із застосуванням сили. І це якраз свідчить, що вся ця боротьба була марною.

Військовополонений № 6: (який не вірить в Бога): Чисто російським явищем атеїзм назвати не можна. Наскільки мені відомо, ще є народи, які сповнені потреби у релігійній вірі, як і російський. І політична історія є доказом цього. Для більшовизму було політичною необхідністю, поширювати атеїзм, як зараз є політична необхідність припинити боротьбу проти церкви.

Інтерв'юер: Ви також переконані в тому, що наступила лише передишка у антирелігійній боротьбі?

Військовополонений № 6: Переконаний.

7) Ви намагалися вплинути релігійно на членів родини чи товаришів?

⁵⁶ Образний саркастичний вираз.

Свідомого впливу у релігійному контексті, здається, не відбувається, хоча релігійні розмови серед солдат під впливом церковної політики Советів не є рідкими, як свідчать дані. Військовополонений № 26 розповів про одного товариша, який з особливою пристрасстю говорив на релігійні теми, і намагався впливати на людей, з якими він зустрічався.

В) (за негативної відповіді)

1) Що спонукало Вас відмовитися від віри?

На це питання більшість військовополонених відповіли з із зазначенням, що вони виховувалися не релігійно під впливом школи та антирелігійної пропаганди. Нерідко доходило до конфліктів між батьками та дітьми. Додаткове питання свідчить, що всі батьки військовополонених відвідували церкву.

Військовополонений № 1: На мене пропаганда не впливала, більше того, я прийшов до моєї антирелігійної позиції шляхом вивчення філософії.

Інтерв'юер: Хто з філософів у цьому сенсі вплинув на Вас найбільше?

Військовополонений № 1: Спіноза.

Військовополонений № 2 зізнається, що він став антирелігійним лише під впливом пропаганди. «Коли я ще був молодим, я завжди молився з матір'ю. Коли одного дня я сказав, що я б більше не молився, то через це тривалий час у мене були сварки і непорозуміння з батьками, доки вони з цим не змирилися.

Військовополонений № 3: Релігії принесли лише безладу світ. Я не можу вірити в Бога, який є причиною того, що мільйони людей були вбиті через нього. Немає нічого смішнішого, ніж так звана всемогутність Бога. Цієї всемогутності недостатньо навіть для того, щоб попередити війну. Бог, церква і релігія – лише засоби для панування та поневолення народів. Як може освічена людина вірити в Бога! (і т.д, і т.п.)

Подібним чином висловлюються також військовополонені № 6, 16, 17 та 28.

Військовополонений № 4: Якщо Бог є, чому він дозволяє, щоб люди ставали такими змученими? Чим має бути для Бога те,

що мільйони людей кожного дня звертаються до нього та незважаючи на це відбуваються всі ці звірства! Цей Бог – не-людяна істота⁵⁷. Йому має приносити задоволення бачення того, як люди страждають. Припиняйте вже з Вашим Богом! *Ця розмова нагадала інтерв'юеру про одну розмову з 12-річним хлопчиком у Дніпропетровську. Він запитав його: «Ти віриш в Бога?» Він (категорично): «Ні». Інтерв'юер: «Звідки ти, маленький хлопчик, можеш знати, що Бога немає?» Він: «Якби Бог існував, тоді він не допустив би, щоб ми так голодували. Ми йому нічого не зробили».*

2) Ви почуваєтеся задоволеними цією невірою?

Військовополонений № 1: Цілком! У мене більше немає сумнівів, то ж я щасливий. Я вірю в реальність життя, у мене немає ілюзій та я не можу розчаруватися. В тому, що відбувається в світі, я не бачу жодної вищої сили. Я бачу лише нещадну боротьбу між багатьма факторами влади. Бог тут не вирішує, тут вирішує лише сила та кількість зброї.

Військовополонений № 2: Я загалом не дуже багато замислювався про Бога, і я за ним не сумую.

Військовополонений № 3: Я не відчуваю нестачі через мою нерелігійність. Навпаки, мене тішить знання, що вища сила не може втрутитися у моє життя.

Військовополонений № 4: Я обходжуся без Бога. Я давно про нього забув. Мої батьки вірять в Бога, тому їм краще? Тому вони щасливіші? У них в житті було багато нещастя. Їхня віра їм також не допомогла легше витримати нещастя.

Військовополонений № 9 додає, що він іноді заздрить товаришам, що вірують: Я загалом ні у що не вірю, а у них щонайменше є віра.

Схоже висловлювався військовополонений № 18.

Військовополонений № 17: Так, я задоволений своїм невір'ям тому, що я знаю, що можна бути моральною людиною і без Бога. Я роблю добро, бо мені приносить задоволення робити

⁵⁷ В тексті, ймовірно, з огляду на емоційну забарвленість досл. російською – «тварь».

добро. Я чиню зло тому, що мене підштовхує робити зло недосконалість людської натури. Бог не впливає ані на перше, ані на друге. Мені було б неприємно знати, якщо вища сила впливала б на мої гарні або погані вчинки. Через це добро б втратило цінність, зло не буде відвернуте. Цей Бог дозволяє кожного дня не лише погане, він допускає, щоб ставалося найжахливіше, що лише диявол може вигадати. Я задоволений, що я нічого спільного не маю з таким жорстоким Богом. *Більшість військовополонених відповідали на це питання лише з незрозумілою посмішкою. Вони, як зазначив військовополонений № 17, «невіруючі зі зручності».*

Mi № 6.

Рецензія⁵⁸ на роботу:

Назва роботи: «Свідчення військовополонених збірного пункту для полонених № 6 та робочої команди військовополонених»

Автор: –	шифр документу ⁵⁹
Редактор: оберайнзацфюрер Паффен	кількість сторінок: 43
Місце походження та дата: ГРГ «Центр» і.Л. ⁶⁰	Ратібор, 23.11.1944.

Стислий зміст:

Опитано 31-го військовополоненого. Розглядаються умови у Польщі за Советів (наказ з особливою обережністю ставитися до поляків), інформація про угруповання⁶¹, ймовірні репресії проти населення, тоді, коли поляки демонстрували вороже ставлення. Далі розглядається забезпечення військових частин політичною інформацією, щодо радянських партизан, питання релігії.

⁵⁸ Або «експертний висновок».

⁵⁹ В архіві робіт (розробок) Оперативного штабу.

⁶⁰ Скорочення від нім. «in Liquidation», тобто «на стадії ліквідації», або розпуску структури.

⁶¹ Досл.: «банди».

Стисла критика: дуже цінний матеріал, особливо з огляду на польське питання та ін.

Пропозиції щодо можливості використання: NSK⁶², «Інформаційний бюлетень»⁶³, можливо, інформація для керівників відомств (Польща!)⁶⁴, [відділ] «Чужі армії» ОКН⁶⁵.

Надано:

Де ще робота може бути використана:

Каталожні номери: 29b, 48, 69a, 9, 34a, 95b, 2a, 47, 87a, 3a, 43, 74

Ратібор: 15 січня 1945

Надійшла: 30.11.44

Перекл. №: 32

Ориг.: А

1-а копія:

2-а копія:

3-я копія:

4-а копія:

5-а копія:

[підпис відсутній]
д-р Гранцін
оберайнзацфюрер

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 111, арк. 4–45.
Оригінал, машинопис. Мова німецька.

REFERENCES

1. Boitsov, M. and Vasilieva, V. (Comps.). (1998). *Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reikhsliaiter Rozenberg». Tsennosti kultury na okkupirovannykh territoriakh Rossii, Ukrainy i Belorussii. 1941–1942*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. [in Russian].

⁶² Скорочення від «Nationalsozialistische Parteikorrespondenz» – нім. досл. «Націонал-соціалістична партійна кореспонденція», або інформаційна служба НСДАП.

⁶³ Внутрішнє інформаційне видання Оперативного штабу Розенберга, назва німецькою: «Mitteilungsblatt».

⁶⁴ Йдеться про структурні відомства Служби Уповноваженого фюрера з питань нагляду за духовним та ідейним навчанням та вихованням у НСДАП (Альфреда Розенберга).

⁶⁵ Нім.: Oberkommando des Heeres – Верховне командування сухопутних військ.

2. Eichwede, W. und Hartung, U. (Comps.). (1998). «*Betr.: Sicherstellung*»: *NS-Kunstraub in der Sowjetunion*. Bremen: Edition Temmen. [in German].
3. Grimsted, P.K. (2001). *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute. [in English].
4. Grimsted, P.K. (2011). *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. Amsterdam: IISH. [in English].
5. Grimsted, P.K. and Boriak, H. (1992). *Dolia ukrainskykh kulturnykh tsinnostei pid chas Druhoi svitovoi viiny: vynyshchennia arkhiviv, bibliotek, muzeiv*. Lviv: Feniks. [in Ukrainian].
6. Gutsul, N. (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*. Retrieved from: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf. [in German].
7. Hartung, U. (Verf.) (2000). *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Ed. Temmen. [in German].
8. Kashevarova, N (2020). Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 143–154. [in English].
9. Kashevarova, N. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)*. Ch. 1: Dzhereloznavche doslidzhennia [the ERR Activities on the Nazi Ostraum Study (1940–1945)]. P. 1 Source study research]. Kyiv: Institut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Kashevarova, N. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)*. Ch.2: Dokumenty [the ERR Activities on the Nazi Ostraum Study (1940–1945)]. P. 2. Documents]. Kyiv: Institut istorii Ukrainy. [in Ukrainian, in German].
11. Kuhr-Korolev, C., Schmiegelt-Rietig, U., Zubkova, E., Eichwede, W. (2019). *Raub und Rettung: russische Museen im Zweiten Weltkrieg*. Köln: Böhlau Verlag. [in German].
12. Sebta, T. (2004). Operatyvnyi shtab reikhsliaitera Rozenberga ta yoho bibliotekna diialnist v Ukraini: dzhereloznavchyi analiz. In: *Biblioteky Kyieva u period natsytskoi okupatsii (1941–1943)*, 114–148. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Zinich, M. (2003). *Pokhishchennye sokrovishcha: vyvoz natsystami rossijskikh kulturnykh tsennostej*. Moskva: Izdat. tsentr In-ta ros. istorii RAN. [in Russian].

Kashevarova N. World War II through the eyes of Soviet prisoners of war: information, collected by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (Poland, October 1944)

The main purpose of this historical and documentary publication is to introduce a document previously unknown to historians to scientific community, and to determine the circumstances of its creation, and to analyze its authenticity and informativeness as a historical source. The document is of the World War II and occupation in Europe period. It was compiled as a result of an interrogation by an employee of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (the Reichsleiter Rosenberg Taskforce or ERR) of Soviet prisoners of war who were captured in Germany in October 1944.

The methodology of research is comprised of the historical-archival and historical-comparative research methods, as well as methods of source analysis, archival science and oral history.

Conclusions. This document was created on the territory of Poland in the autumn of 1944 as a result of the interrogation of Soviet prisoners of war during the moving the line of military operations of the Red Army to the West, namely, the advance of the Red Army across Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia. The respondents belonged to 18 different parts of several fronts, mostly to the 1st, 2nd and 3rd Belorussian fronts, the 1st and 2nd Baltic fronts. The interrogation was conducted by the employee of the Rosenberg Operational Headquarters in the form of an interview concerning the behavior of the Red Army in Poland, attitudes towards the Polish population, and sentiments in the Red Army. The content of the document has been analyzed, and it has been determined that it was intended for use in anti-Soviet propaganda. In its content the document contains elements of subjectivity to a certain extent, due to the fact of the personal viewpoint of the respondents, but at the same time we can consider it rather informative. Additionally, among the archival materials created as a result of the activities of Nazi institutions during the World War II and the occupation, there are a few similar historical documents.

This, together with the historical facts presented in the document, makes it even more valuable for researchers not only of the World War II, but also of the history of Poland during the German and Soviet occupation, military historians, researchers of the Soviet expansion policy, sentiments in the Red Army and more.

Key words: World War II, the Red Army, the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ideology, propaganda, prisoners of war, Poland.